

**MINISTERUL CULTURII AL REPUBLICII MOLDOVA
ACADEMIA DE MUZICĂ, TEATRU ȘI ARTE PLASTICE
FACULTATEA ARTĂ TEATRALĂ, COREGRAFICĂ ȘI MULTIMEDIA
CATEDRA MANAGEMENT ARTISTIC ȘI CULTUROLOGIE**

Andrei PROHIN

**PATRIMONIUL CULTURAL IMOBIL
AL REPUBLICII MOLDOVA**

Suport de curs

Chișinău, 2022

CZU [008:7](478)(075.8)
P 94

Patrimoniul cultural imobil al Republicii Moldova. Suport de curs

Autor:

Andrei PROHIN, doctor în istorie, lector universitar, Catedra Management artistic și culturologie, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice.

Redactori științifici:

Dorin LOZOVANU, doctor în geografie, lector universitar, Catedra Management artistic și culturologie, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice.

Varvara BUZILĂ, doctor în filologie, conferențiar universitar, șef Secție Etnografie, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală (§ 5, 6).

Sergiu BODEAN, muzeograf, arheolog, Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală (§ 2, 3).

Recenzenți:

Ludmila LAZAREV, doctor în istorie, conferențiar universitar, șef Departament *Științe socio-umanistice și limbi moderne*, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice.

Emil DRAGNEV, doctor în istorie, conferențiar universitar, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova.

Teodor CANDU, doctor în istorie, conferențiar cercetător, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova.

DESCRIEREA CIP A CAMEREI NAȚIONALE A CĂRȚII DIN REPUBLICA MOLDOVA

Prohin, Andrei.

Patrimoniul cultural imobil al Republicii Moldova : Suport de curs / Andrei Prohin ; redactori științifici: Dorin Lozovanu [et al.] ; Ministerul Culturii al Republicii Moldova, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice, Facultatea Artă Teatrală, Coregrafică și Multimedia, Catedra Management Artistic și Culturologie. – Chișinău : [S. n.], 2023. – 87 p. : fig. color.

Cerințe de sistem: PDF Reader.

Adnot. paral.: lb. rom., engl. – Referințe bibliogr.: p. 67-70 (55 tit.).

ISBN 978-9975-176-01-9 (PDF).

[008:7](478)(075.8)

P 94

CUPRINS

ADNOTARE	4
PRELIMINARII	5
UNITĂȚI DE CONȚINUT	
1. Patrimoniul cultural imobil. Noțiuni introductive	7
2. Siturile preistorice și antice	11
3. Situri și monumente de arhitectură medievală	15
4. Bisericile și mănăstirile medievale	19
5. Casa și gospodăria tradițională	23
6. Instalațiile tehnice populare	26
7. Monumentele de arhitectură civilă modernă și contemporană	30
8. Conacele și parcurile nobiliare	35
9. Monumentele de arhitectură ecleziastică modernă și contemporană	38
10. Cimitirele ortodoxe	42
11. Multiculturalitatea reflectată în patrimoniul imobil	46
12. Monumentele de for public	50
13. Patrimoniul industrial	54
14. Cauzele deteriorării și dispariției obiectivelor de patrimoniu imobil	58
15. Modalități de conservare și valorificare a obiectivelor de patrimoniu	62
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ	67
ILUSTRĂȚII	71

ADNOTARE

Suportul de curs reunește un ciclu de prelegeri rezumative din cadrul cursului „Patrimoniul cultural imobil”, predat în anul I, masterat, la specialitatea *Patrimoniul cultural și manifestări artistice*, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice. Lucrarea cuprinde repere conceptuale din domeniul patrimoniului cultural imobil (noțiuni-cheie, tipologie, relația dintre diverse tipuri de patrimoniu, semnificațiile sociale ale patrimoniului cultural). Cea mai mare parte a prelegerilor e consacrată diferitor forme de patrimoniu imobil (situri arheologice, biserici, conace, cimitire, monumente de for public etc.), acestea fiind exemplificate cu monumente din Republica Moldova. În ultimele capitole sunt analizate cauzele dispariției bunurilor de patrimoniu, precum și modalitățile de a le conserva și valorifica. Fiecare temă e însoțită de bibliografie recomandată și însărcinări practice. Studiind unitățile de conținut și realizând itemii propuși, masteranzii vor însuși termeni de specialitate și date factologice, își vor forma competențe de a analiza diverse tipuri de monumente din perspectivă istorică, artistică, culturală. Prezentul suport de curs poate fi folosit de studenți și masteranzi, ghizii turistici, muzeografi, angajați din domeniul culturii, profesori școlari.

Cuvinte-cheie: *patrimoniu cultural, monumente, educație, societate, protejare, valorificare.*

ANNOTATION

The course guide includes a cycle of concise lectures delivered within the course “Immovable cultural heritage”, taught in the 1st year, master programme, specialisation *Cultural heritage and artistic events*, Academy of Music, Theatre and Fine Arts. The work comprises conceptual landmarks from the field of immovable cultural heritage (key-notions, typology, the relationship between different kinds of heritage, the social significances of cultural heritage). The main part of lectures is dedicated to different forms of immovable heritage (archaeological sites, churches, mansions, cemeteries, monuments of public forum etc.), bringing examples of monuments from the Republic Moldova. In the last chapters are analysed the causes that lead to the loss of cultural properties, as well as the ways of conserving and making good use of them. Each topic has a recommended bibliography and practical tasks. Through the study of the content units and solving the tasks, the MA students will learn specialised terms and factual data, will develop skills of analysing various types of monuments from historical, artistic and cultural

perspective. This course guide can be used by BA and MA students, tourist guides, museum experts, employees from the field of culture and school teachers.

Keywords: *cultural heritage, monuments, education, society, protection, usage.*

PRELIMINARII

Cursul universitar *Patrimoniul cultural imobil al Republicii Moldova* este consacrat unui segment important din patrimoniul național al Republicii Moldova: siturile arheologice, cetățile, bisericile și ansamblurile monastice, monumentele de arhitectură populară, modernă și contemporană. Auditorii cursului se vor familiariza cu principalele noțiuni ale domeniului, cu istoria și particularitățile mai multor obiective de patrimoniu, autorii și publicațiile științifice de referință, strategiile de protejare, conservare și valorificare a bunurilor imobile. Prin intermediul activităților practice, masteranzii vor învăța să caracterizeze diferite categorii de obiecte de patrimoniu imobil, utilizând termeni și cunoștințe de specialitate, să le aprecieze valoarea istorică, estetică, spirituală.

Prin studierea valorilor patrimoniale putem înțelege mai profund trecutul nostru, procesele care ne-au modelat profilul spiritual, care ne individualizează sau ne apropie de alte popoare. În prezent, patrimoniul cultural este o importantă resursă capabilă a asigura dezvoltarea durabilă a societății, prin atragerea turiștilor și investitorilor, prin inițierea proiectelor de cooperare și crearea oportunităților de angajare. Cunoștințele și competențele dobândite în cadrul cursului le vor permite absolvenților să lucreze în muzee, biblioteci, case de cultură, centre educaționale și științifice, școli, universități, în agenții turistice și mass-media. Indiferent de domeniile în care vor activa absolvenții, ne propunem să le cultivăm, întâi de toate, respectul, prețuirea și atitudinea grijulie față de moștenirea noastră culturală.

Cursul e adresat masteranzilor care anterior au studiat diverse discipline umaniste și artistice, fără a avea neapărat cunoștințe aprofundate de istorie, arhitectură sau artă plastică. Ținând cont de nivelul diferit de pregătire al auditorilor, prezentul curs își propune să-i familiarizeze cu noțiuni de bază din domeniile istoriei, arheologiei, arhitecturii, artelor plastice, care le vor fi necesare pentru a caracteriza și a aprecia valoarea diferitor bunuri culturale. Obiectivele cursului vizează familiarizarea cu principalele date factologice privind diverse monumente, formarea competențelor de descriere, interpretare, protejare și punere în valoare a patrimoniului imobil. În funcție de nivelul de complexitate, obiectivele cursului se ierarhizează în felul următor:

La nivel de cunoaștere și înțelegere

- să definească principalele noțiuni ale disciplinei;
- să determine diverse categorii de patrimoniu cultural imobil;

- să exemplifice monumente istorice aparținând diferitor epoci istorice;
- să indice factorii care pun în pericol existența patrimoniului cultural imobil;
- să exemplifice obiective culturale dispărute și aflate pe cale de dispariție;

La nivel de aplicare

- să caracterizeze particularitățile diferitor categorii de patrimoniu imobil;
- să elaboreze descrieri ale monumentelor de istorie și cultură;
- să aplice terminologia de specialitate în descrierea monumentelor și siturilor;
- să analizeze construcția și funcțiile obiectelor de patrimoniu construit;
- să argumenteze valoarea patrimonială a bunurilor culturale imobile;
- să rezume informații privind istoria monumentelor de cultură, utilizând literatura de specialitate;
- să determine modalitățile de prevenire a distrugerii monumentelor istorice;

La nivel de integrare

- să aprecieze semnificațiile patrimoniului imobil în societatea contemporană;
- să propună modalități de protejare a patrimoniului cultural imobil;
- să redacteze articole dedicate valorilor patrimoniului cultural imobil;
- să elaboreze proiecte de valorificare a patrimoniului cultural imobil.

Prezentul suport de curs reunește un ciclu de prelegeri rezumative din cadrul cursului „Patrimoniul cultural imobil”, predat în anul I, masterat, la specialitatea *Patrimoniu cultural și manifestări artistice*, Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice. Lucrarea are un caracter compilativ, fiind alcătuită în baza edițiilor indicate în bibliografie, precum și a altor publicații de specialitate.

1. PATRIMONIUL CULTURAL IMOBIL. NOȚIUNI INTRODUCTIVE

1. *Tipologia și valoarea patrimoniului imobil.*

2. *Relația dintre patrimoniul imobil și alte categorii de patrimoniu.*

3. *Patrimoniul imobil și memoria colectivă.*

1. *Tipologia și valoarea patrimoniului imobil.* Termenul *patrimoniu* provine din latinescul *patrimonium* „proprietate moștenită de la părinți”¹. În Antichitate și în Evul Mediu, cuvântul *patrimonium* se utiliza pentru a denumi averea unei familii, precum și bunurile comune ale întregii societății. În prezent, *patrimoniul cultural* desemnează ansamblul bunurilor materiale și imateriale, având valoare istorică, artistică și culturală, ce reprezintă istoria unei țări, a unui popor sau chiar a întregii umanități. Una din noțiunile-cheie din domeniul patrimoniului cultural este cea de *monument*. În conversațiile cotidiene, cuvântul *monument* se referă adesea la o statuie, o compoziție sculpturală ridicată în amintirea unui eveniment sau personalități istorice (monumentul lui Ștefan cel Mare, monumentul „Trenul Durerii” etc.). Tot monument este considerată o clădire sau alt tip de construcție având valoare istorică (Cetatea Soroaca, podul lui Gustave Eiffel de la Ungheni). Locul unde s-au descoperit urmele unei așezări, unor construcții etc. se numește *monument arheologic*. Noțiunea de *monument* se mai utilizează pentru a denumi unele valori deosebite ale naturii (Stejarul de la Cobâlea, Peștera „Emil Racoviță”). Unele texte literare vechi, având semnificații culturale majore, de asemenea, sunt supranumite monumente. Bunăoară, *Biblia de la București*, tipărită în 1688, este considerată un monument al limbii române, deoarece reprezintă prima traducere integrală a Sfintei Scripturi în română.

Potrivit *Convenției privind protecția patrimoniului mondial, cultural și natural*, adoptată de UNESCO în 1972, patrimoniul cultural imobil se clasifică în câteva categorii:

1. *monumente* – o construcție aparte și terenul adiacent (o clădire, o sculptură în cimitir, un drum sau pod străvechi etc.);

2. *ansambluri* – un grup de construcții și spațiul aferent, având un caracter unitar (o așezare, o cetate, un cartier urban, o stradă, o mănăstire etc.);

3. *situri* – un *sit arheologic* reprezintă un teritoriu pe care se află urmele unor construcții materiale – vestigiile unei cetăți sau ale unui cimitir, centrul istoric al unei localități etc. (d.ex., situl arheologic Orheiul Vechi). *Situl* mai denumește o zonă ce cuprinde monumente de

¹ Gh. Guțu, *Dicționar latin-român*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Humanitas, 2003, p. 950, s.v. „patrimonium”.

arhitectură și valori remarcabile ale naturii (d.ex., Conacul și parcul din Țaul, r. Dondușeni). De asemenea, *situl* poate fi un loc din natură, fără construcții umane, dar unde s-au întâmplat evenimente istorice sau e legat de amintirea unor personalități celebre (bunăoară, situl „Tabăra regelui suedez Carol XII” din s. Varnița, r. Anenii Noi).

Specialiștii apreciază valoarea unui monument după mai multe criterii: vechimea și raritatea sa, valoarea arhitectonică și artistică, valoarea memorială (este legat de un eveniment sau o personalitate istorică), valoarea istorică și culturală (relevă modul de viață din trecut, tehnicile și materialele utilizate în construcție), valoarea economică (se bucură de popularitate între turiști), valoarea emoțională (vizitatorii simt un atașament emoțional față de acest loc), valoarea peisagistică (construcția face parte dintr-un peisaj natural sau dintr-un ansamblu arhitectonic), specificul local (conține materiale sau tehnici caracteristice doar pentru o anumită regiune), semnificația religioasă ori spirituală, valoarea științifică sau tehnică, valoarea socială (este asociat unui festival sau altui eveniment public), valoarea simbolică (a fost construit în amintirea unui eveniment important). Semnificațiile cu care este investit un obiect de patrimoniu pot varia în timp, odată cu schimbarea reperelor valorice ale societății. Unele construcții istorice, la o anumită etapă cronologică, au fost distruse conștient, deoarece nu le mai era recunoscută valoarea sau trezeau conotații negative (bunăoară, monumentul lui Marx și Engels, realizat de celebrul sculptor Lazăr Dubinovschi, monument aflat odinioară în fața Parlamentului). Și viceversa: unele monumente dispărute pot fi restabilite în formă de reconstituiri, după ce valoarea lor a fost reconsiderată (d.ex., clopotnița Catedralei „Nașterea Domnului” din Chișinău, distrusă în 1962, a fost reconstruită în 1998, folosind imagini de epocă).

2. Relația dintre patrimoniul imobil și alte categorii de patrimoniu. Patrimoniul unei țări se clasifică, de regulă, în *natural* și *cultural*. La rândul său, patrimoniul cultural poate fi *mobil*, *imobil* sau *imaterial*. În pofida clasificărilor formale, există o strânsă legătură între diversele forme de patrimoniu. Același monument poate conține diferite categorii de patrimoniu. Ruinele unei cetăți antice, bunăoară, constituie un obiect de patrimoniu imobil. Însă pe teritoriul cetății se pot afla piese de patrimoniu mobil – unelte de muncă, arme, podoabe. Concomitent, aproape fiecare obiect material este însoțit de elemente ale patrimoniului imaterial. În cazul cetății antice, elementele imateriale le constituie legendele populare despre cetate, denumirile sale populare, semnificațiile sociale și religioase.

Se pot stabili conexiuni, de asemenea, între patrimoniul cultural și cel natural. Patrimoniul natural constă, de regulă, din peisaje și ecosisteme. Acestea din urmă pot conține aspecte materiale (plantele, animalele) și imateriale (valoarea estetică, științifică, religioasă). Un

exemplu, în acest sens, îl reprezintă Rezervația Cultural-Naturală Orheiul Vechi. Pe teritoriul rezervației coexistă mai multe forme de patrimoniu:

- *patrimoniul natural*: valea râului Răut, terasele și ravenele din bazinul aceluiași râu, vegetația și fauna din regiune;

- *patrimoniul cultural imobil*: vestigiile cetății și sanctuarului geto-dac de la Butuceni, ruinele orașului tătäresc Şehr-al-Cedid, bisericile și schiturile rupestre medievale, casele moldovenești tradiționale;

- *patrimoniul cultural mobil*: piesele arheologice și etnografice depistate pe teritoriul rezervației;

- *patrimoniul cultural imaterial*: cunoștințele meșteșugărești (în particular, de prelucrare a pietrei), folclorul, obiceiurile calendaristice și familiale.

Interdependența diferitor tipuri de patrimoniu sugerează că, pentru a proteja și a pune în valoare un obiect de patrimoniu, urmează a fi luate în considerare cadrul natural în care se află obiectul, precum și componentele sale materiale și imateriale. Din acest motiv, specialiștii în domeniul patrimoniului operează frecvent cu noțiunea de *patrimoniu mixt*, care include simultan obiecte de patrimoniu cultural și natural. O altă sintagmă care descrie această realitate este *peisaj cultural*. Acesta din urmă se definește drept un peisaj natural care a fost modelat de om. Particularitățile peisajului se reflectă în organizarea gospodăriilor, îndeletnicirile locuitorilor, viața lor spirituală. Adesea, peisajul cultural reflectă procedee de valorificare durabilă (fără a prejudicia natura) a mediului înconjurător, precum și relația spirituală a omului cu acest mediu. O anumită regiune, fiind modelată de activitatea umană, devine o carte de vizită a oamenilor care trăiesc aici. Peisajele culturale sunt considerate parte a patrimoniului mondial, deoarece reflectă specificul și identitatea comunităților locale. Exemple de peisaje culturale, recunoscute drept patrimoniu al umanității, sunt regiunea vinicolă Tokaj din Ungaria, grădinile familiei Medici din Toscana (Italia), peisajul minier din Cornwall (Anglia).

În Republica Moldova, specialiștii evidențiază câteva tipuri de peisaj cultural, reieșind din ocupațiile locuitorilor din regiune: *peisaj agrar, forestier, pastoral, viticol, pomicol, piscicol*. În aceeași regiune poate fi prezent un peisaj mixt, format din două sau trei peisaje. Astăzi nu există localități din republică, specializate într-o singură ramură economică. Adesea, peisajul agrar coexistă cu cel viticol și pomicol. Iată de ce, pe moșiile multor localități, întâlnim mai curând un *mozaic peisagistic*.

3. Patrimoniul imobil și memoria colectivă. Începând cu anii 80 ai secolului trecut, studiul memoriei colective a devenit un curent influent în științele socio-umane. Unul dintre

primii teoreticieni ai domeniului, sociologul francez Maurice Halbwachs (1877-1945), afirma că omul operează cu două tipuri de memorie: *individuală* și *colectivă (socială)*. Memoria individuală înglobează trăirile și experiența acumulate pe parcursul propriei vieți. Memoria colectivă include amintirile, tradițiile, noțiunile și simbolurile care circulă în comunitatea din care facem parte. Unul din punctele de sprijin ale memoriei colective îl reprezintă localitatea în care trăim. Fiecare detaliu al acestui spațiu posedă semnificații pe care le înțeleg doar membrii comunității. Intrând într-o biserică sau într-un cimitir, credinciosul regăsește aici gânduri și amintiri legate de acest loc, pe care le are în comun cu ceilalți membri ai grupului. Dispariția unei străzi, a unei clădiri din localitate pot fi, în viziunea unei comunități, mai importante decât evenimentele petrecute la scară națională. Pentru un locuitor, vechile ziduri, casele pe cale de a se năruși, pasajele obscure, fac parte din micul său univers, de ele se leagă multiple amintiri. Omul simte că, odată cu dispariția acestor construcții familiare, moare o părticică din el.

Cercetările dedicate memoriei colective au o mare importanță pentru a înțelege semnificațiile sociale ale patrimoniului cultural imobil. Cuvântul *monumentum* provine de la verbul *monere* „a atrage atenția, a aminti”². În limba latină, *monumentum* semnifica un loc care trezește amintiri și se referea, în special, la morminte. De altfel, cele mai vechi monumente din istoria omenirii (construcțiile megalitice, tumulii preistorici, piramidele egiptene) aveau inclusiv menirea de a înveșnici memoria răposaților. Monumentul e astfel un semnal adresat memoriei, el trezește anumite amintiri. De asemenea, un monument alimentează sentimentul apartenenței la o comunitate (localitate, țară, națiune). O statuie sau o compoziție sculpturală evocă pagini din istoria localității sau a poporului nostru (al Doilea Război Mondial, deportările), personalități cărora le datorăm respect (Ștefan cel Mare, Mihai Eminescu etc.). Gândindu-ne la trecutul nostru comun, conștientizăm că suntem parte a unei comunități, resimțim momentele de glorie și durerile care au marcat comunitatea. Monumentul ne invită să aderăm la anumite valori, ne sugerează subtil în ce să credem și cum să ne purtăm. În toate timpurile, monumentele publice au constituit unul din instrumentele prin care autoritățile statului au încercat să influențeze și să controleze memoria colectivă.

Bibliografie recomandată:

D. Onica. *Peisajul cultural rural dintre Prut și Nistru. Aspecte etnogeografice*. București: Editura Etnologică, 2017, p. 23-42.

M. Halbwachs. *La mémoire collective*. Paris: PUF, 1950, chap. IV, p. 83-105.

P. Чепайтене. *Культурное наследие в глобальном мире*. Вильнюс: Европейский Гуманитарный Университет; Институт Истории Литвы, 2010, с. 18-41.

² *Ibidem*, p. 837, s.v. „moneo”.

Temă pentru acasă: Scrieți o reflecție la tema: „Clădiri și locuri la care țin în mod deosebit”.

2. SITURILE PREISTORICE ȘI ANTICE

1. Tipologia siturilor.

2. Tumulii funerari.

3. Valurile lui Traian.

1. Tipologia siturilor. În prezent, pe teritoriul Republicii Moldova se cunosc peste 9 000 de situri arheologice. În funcție de durata locuirii umane și amenajarea lor, siturile se clasifică în câteva categorii. Se numesc *stațiuni* locurile în care grupul uman a trăit o perioadă scurtă de timp. De regulă, pe teritoriul stațiunii se descoperă unelte confecționate din silex (cremene) sau oase de animale etc. Stațiunile au fost caracteristice pentru Paleolitic [epoca veche a pietrei] (cca 650.000 – 12.000/10.000 î.Hr.)³ și Mezolitic [epoca mijlocie a pietrei] (cca 9.000/8.000 – 7.500/7.000 î.Hr.), când principalele surse de hrană erau vânătoarea și culesul. Aceste ocupații impuneau oamenii să-și schimbe periodic locul de trai. Stațiunile se puteau afla sub cerul liber, în grote sau peșteri. Între cele mai vechi stațiuni de la noi se numără grotele de la Brânzeni, Duruitoarea Veche, Ofatinți. Pe teritoriul satului Climăuții de Jos, raionul Șoldănești, a existat o stațiune preistorică în aer liber, unde s-au descoperit urmele unei locuințe construite din oasele a 20 de mamuți.

Odată cu trecerea la viața sedentară, în Neolitic [epoca nouă a pietrei] (cca 7.000/6.000 – 5.200/5.000 î.Hr.), apar *așezările deschise*, caracterizate prin locuirea îndelungată pe același teritoriu. Spre deosebire de *stațiuni*, în *așezările deschise* se găsește un inventar mai divers de vestigii: rămășițe ale locuințelor de suprafață, gropi menajere, fragmente de ceramică, unelte de silex etc. Așezările erau construite în zonele cu pământuri arabile și pășuni, cu surse de apă potabilă, lemn pentru construcții, precum și în locurile protejate natural. Din acest motiv, pe același loc se întâlnesc adesea vestigiile mai multor așezări din diverse epoci.

O așezare având fortificații naturale (ridicături de pământ) se numește *cetățuie*. În popor, cetățuile mai sunt numite *Horodiște*, *Horodcă*, *Palancă*, *Roata Turcilor*, *Farfuria Turcească* etc. Cetățuile erau deseori amplasate pe capete de dealuri, având pante înalte, abrupte, dar și o suprafață comodă pentru locuit. Pe latura de unde putea pătrunde dușmanul, era săpat un șanț adânc, iar din pământul scos era modelat un val înalt de 3-4 metri (Fig. 1). Valul avea în interior un schelet din bârne de lemn. În interiorul aceleiași cetățui uneori erau câteva rânduri de șanțuri și valuri defensive. Alteori, cetățuile erau edificate pe malurile râurilor și defileurilor. Dacă

³ Aici și în continuare, durata epocilor istorice este indicată pentru spațiul Republicii Moldova. În alte regiuni ale lumii, limitele cronologice ale aceluiași epoci pot fi diferite.

relieful nu asigura apărarea aşezării, erau amenajate fortificaţii artificiale, constituite din palisade sau ziduri de piatră. În acest caz, aşezarea devine o *cetate*.

Specialiştii deosebesc *cetăţui pentru trai permanent* şi *cetăţui pentru refugiu*. Cele care au fost locuite timp îndelungat conţin resturi de case, bordeie, fragmente de vase şi alte obiecte de uz casnic. În cazul cetăţuilor pentru refugiu, aproape că lipsesc urmele de activitate umană. În jurul cetăţuilor pentru refugiu, de regulă, se aflau câteva aşezări deschise. Locuitorii lor construiau împreună cetăţuia, unde se retrăgeau doar în cazul năvălirii duşmanilor. Între cetăţuile studiate amplu, de pe teritoriul Republicii Moldova, se numără cele de la Hansca, r. Ialoveni, Saharna, r. Rezina, Stolniceni, r. Hânceşti etc. Cetăţuile menţionate datează din sec. IV-III î.Hr. şi au aparţinut geţilor.

Timp de mai bine de jumătate de secol, începând din 1947, arheologii întreprind cercetări la Orheiul Vechi. În această regiune sunt atestate urme de locuire umană începând din Epoca Pietrei până în cea modernă. Doar în intervalul secolelor VII-I î.Hr., în zona Orheiului Vechi s-a dezvoltat o întreagă reţea de situri getice (11 aşezări deschise şi 9 cetăţi) care aveau legături comerciale cu oraşele greceşti din nordul Mării Negre. Una dintre cele mai puternice cetăţi din regiune, datând din sec. IV-III î.Hr., s-a aflat pe vârful dealului Butuceni. Ocupa o suprafaţă de peste 4000 m², era protejată prin două linii de apărare şi un zid din blocuri mari de calcar. Zidul avea o poartă masivă de piatră, inspirată din arhitectura cetăţilor greceşti. În interiorul fortăreţei s-au construit clădiri asemănătoare celor greceşti, dar şi locuinţe mai modeste, din nuiete unse cu lut. Tot aici s-au găsit fragmente de amfore greceşti, piese de harnaşament de import. Istoricii presupun că la Butuceni se afla reşedinţa unei căpetenii getice.

În centrul cetăţii getice de la Butuceni, pe cel mai înalt loc, s-a descoperit o construcţie de cult din sec. IV-III î.Hr., mai exact, un sanctuar. Acesta avea în centru un altar din piatră, de formă ovală, pe care s-au păstrat urme de ardere (posibil, de la focul sacru, care era aprins în timpul ceremoniilor religioase). Altarul era înconjurat de trei cercuri concentrice. Primul cerc consta din trei stâlpi, al doilea cerc avea şase stâlpi, iar al treilea – 12 stâlpi. Se presupune că primii 3 stâlpi simbolizau săptămâna mare de 10 zile, utilizată de unele popoare antice. Cei şase stâlpi din al doilea cerc, reprezentau săptămâna mică, de 5 zile, iar cercul exterior, alcătuit din 12 stâlpi, simboliza lunile anului, fiecare având câte 30 de zile. Probabil, lăcaşul a servit şi în calitate de calendar, construcţia sa dovedind buna cunoaştere a matematicii şi astronomiei. Sanctuarul era orientat pe direcţia răsărit-apus, intrarea se făcea de la apus. Avea un acoperiş conic, cu deschizătură la vârf, pe unde ieşea fumul produs de focul din altar. Sanctuarul de la Butuceni este cel mai vechi dintre construcţiile de acest gen, atestate până în prezent, ale civilizaţiei getice.

2. Tumulii funerari reprezintă monumente având forma unei movile conice de pământ. În unele lucrări de specialitate, în limba rusă, se mai numesc *curgan* și *gorgan*. În popor li se spune *Movile turcești*, *Movila Urișului* etc. În calitate de monumente funerare, tumulii au apărut la sfârșitul epocii Eneoliticului și au continuat a fi construiți până în sec. al XIV-lea d.Hr. Structura unui tumul include nivelul de călcare, groapa mormântului, construcții din piatră sau lemn, mantaua (pământul și pietrele care acoperă mormântul). În cadrul tumulului, răposatul putea fi depus pe fundul unei gropi, într-o nișă interioară, la suprafața pământului sau pe o platformă deasupra solului (Fig. 2). În majoritatea tumulilor, s-au descoperit mai multe morminte, din diferite perioade istorice, ajungând până la câteva zeci. Acești tumuli puteau adăposti membrii unui neam sau ai unui trib. Movelele conducătorilor de triburi și ale altor persoane de vază atingeau înălțimea de peste 10 metri.

Vestigiile descoperite în interiorul tumulilor oferă variate informații privind viața spirituală din epocă. Deseori, defuncții erau depuși în poziție chircită, asemeni unei persoane care doarme. Gestul reflectă, probabil, credința că omul nu și-a încetat existența, dar a adormit pentru un timp. În morminte erau plasate unelte de muncă, obiecte de uz casnic, podoabe și alte lucruri, în funcție de starea socială și economică a persoanei. Această tradiție funerară exprimă credința în continuarea vieții omenești în lumea de dincolo. Dintre tumulii din republică, cei mai bogați în vestigii din aur au aparținut *sciților* – popor nomad, de origine iraniană, care a locuit în stepele nord-pontice. Tumuli conținând podoabe prețioase, s-au descoperit lângă localitățile Balaban, r. Taraclia, Tudora, r. Ștefan-Vodă etc. În mormântările în tumuli au fost practicate pe un areal întins, cuprinzând stepa euro-asiatică. Din acest motiv, *peisajele tumulare* sunt considerate un element ce poate fi propus de Republica Moldova, împreună cu alte țări, pentru înscriere în *Lista patrimoniului mondial UNESCO*.

3. Valurile lui Traian – astfel se numesc două valuri mari de pământ, însoțite de șanțuri adânci, de pe teritoriul cuprins între Marea Neagră, Nistru și Prut. *Valul lui Traian de Sus*, având aproximativ 120 km, pornește de lângă orașul Leova, ajungând până la satele Copanca și Chițcani, pe malul Nistrului. În prezent, valul are înălțimea de 0,5 m, dar în Antichitate era mult mai înalt. *Valul lui Traian de Jos*, lung de cca 126 km, se întinde de la Prut, în apropierea satului Vadul-lui-Isac, până în regiunea localității Tatarbunar din Ucraina. Înălțimea lui atinge 2-3 m, deci la origini putea avea 6 m. În cazul ambelor valuri, șanțurile se află la nord, dovadă că apărătorii se aflau în partea de sud a valului. Se presupune că valurile au fost ridicate de romani în sec. I d.Hr., pentru a apăra gurile Dunării și orașele romane din această parte a Imperiului Roman de năvălirile triburilor barbare. Pe teritoriul republicii mai există câteva monumente

similare: în apropierea satelor Criva, Grimăncăuți, r. Briceni, Puhăceni și Delacău, r. Anenii Noi, Vâșcăuți și Lopatna, r. Orhei. Construcțiile mai sunt cunoscute sub denumirile populare: *Șanț, Pereval, Valul lui Traian, Troiene*. Pe teritoriul României, se află două valuri de pământ asemănătoare, numite *Brazda lui Novac de Nord*, respectiv, *de Sud*, traversând câmpia Dunării. Cercetătorii nu sunt unanimi în privința datării *Brazdei lui Novac*. Toți însă consideră că avea menirea de a proteja stăpânirea romană la nordul Dunării. De mai mulți ani, statul român intenționează să înscrie *limes*-ul (frontiera fortificată) provinciei Dacia în cadrul dosarului *Frontierele Imperiului Roman*, deja existent în *Lista patrimoniului mondial UNESCO*. Acest fapt le-a sugerat specialiștilor din Republica Moldova ideea de a înainta în aceeași listă *Valurile lui Traian*.

Bibliografie recomandată:

I. Gh. Hâncu. *Străvechi monumente din Republica Moldova*. Chișinău: Editura ARC, 1996, p. 20-38, 45-51, 102-106.

Ion Hâncu. *Vetre strămoșești din Republica Moldova*. Chișinău: Știința, 2003, p. 35, 405, 410, 449-450.

Patrimoniul cultural național ca resursă pentru o dezvoltare durabilă a Republicii Moldova. Coord. V. Ghilaș, A. Dolghi, vol. I, Chișinău, 2019, p. 7-15, 18-25. Disponibil online: https://www.researchgate.net/publication/340117714_Patrimoniul_cultural_national_ca_resursa_pentru_o_dezvoltare_durabila_a_Republicii_Moldova_Volumul_I_Chisinau_2019_National_cultural_heritage_as_a_resource_for_sustainable_development_of_the_Republic

Gh.I. Năstase. *Studii și articole istorico-geografice*. Chișinău: Știința, 2021, p. 213-219.
www.orheiulvechi.com

Teme pentru lucru individual:

1. Descrieți, în baza imaginilor (vezi Ion Hâncu, *Vetre strămoșești...*), o cetățuie antică de pe teritoriul Republicii Moldova.

2. Formulați propuneri pentru a proteja și a pune în valoare siturile arheologice din Republica Moldova.

3. SITURI ȘI MONUMENTE DE ARHITECTURĂ MEDIEVALĂ

1. Așezări din Epoca Marilor Migrații.

2. Construcțiile militare și urbane de la Orheiul Vechi.

3. Cetățile de la Nistru.

1. **Așezări din Epoca Marilor Migrații.** Începând din primele secole ale erei noastre, timp de aproape 1300 de ani, în spațiul carpato-danubiano-pontic, s-au perindat un șir de popoare nomade venite din Asia sau din nordul Europei. Primul val de migratori l-au constituit sarmații (sec. I-II), fiind urmați de goți, huni, slavi etc., până la invazia tătarilor-mongoli din sec. XIII. Fiecare dintre năvălitori a exercitat dominație la est de Carpați, migrând ulterior spre alte teritorii. Unicul factor stabil l-a constituit populația băștinașă romanizată. Aceasta a evoluat treptat spre un etnos distinct, poporul român, format definitiv în sec. VIII-IX. Siturile arheologice din Epoca Marilor Migrații conțin mărturii valoroase ale continuității populației autohtone și ale relațiilor sale cu migratorii.

Un sit reprezentativ pentru perioada menționată s-a descoperit în apropierea satului Hansca, r. Ialoveni, pe valea râulețului Căniș. Se presupune că, după formarea provinciei romane Dacia, la Hansca s-a format un sat care a existat până la sfârșitul sec. IV, fiind devastat în urma năvălirii hunilor. În secolul VI, așezarea de la Hansca a fost refăcută, menținându-se până la mijlocul secolului al XVI-lea⁴. Vestigiile din sec. VI-VII atestă că aici s-a stabilit o populație slavă. În vesela casnică se observă îmbinarea tradițiilor locale și ale celor alogene. În sec. VIII-IX, la Hansca ajunge o populație turanică din stepele râului Don – proto-bulgarii. Noii veniți își înmormântau răposații în cimitirul satului, dar într-un sector separat. Un mormânt turanic are groapa în formă de colibă rotundă, amintind *iurta* nomazilor. La începutul sec. XIV, în localitate sunt atestați tătarii-mongoli. În cimitirul satului, mormintele lor se deosebesc prin elementele specifice credințelor păgâne și tradițiilor turanice. După plecarea tătarilor, în a doua jumătate a sec. XIV, locuitorii au schimbat vatra satului, probabil pe locul unde se află actualul sat Hansca. Acest sit medieval are o importanță deosebită, pentru că demonstrează continuitatea populației din Codrii Moldovei și a culturii sale timp de aproape o mie de ani, de la fondarea localității, până la părăsirea ei.

2. **Construcțiile militare și urbane de la Orheiul Vechi.** Toponimicul *Orhei* se presupune că provine de la un cuvânt autohton care însemna „locul unui vechi oraș sau cetăți”⁵. Pe teritoriul dintre Nistru și Prut au fost atestate șase localități denumite Orhei, având în apropiere ruinele

⁴ I. Hâncu, *Vetre strămoșești din Republica Moldova*, Chișinău, Știința, 2003, p. 130-131.

⁵ A. Eremia, *Dicționar explicativ și etimologic de termeni geografici*, Chișinău, Știința, 2006, p. 135.

unor așezări vechi. Arheologii au descoperit la Orheiul Vechi urmele unei cetăți de lemn și pământ care a existat între sec. XII-XIII⁶. La începutul sec. XIV, în contextul expansiunii statului Hoarda de Aur, tătarii distrug cetățuia respectivă, întemeind pe locul ei așezarea Şehr-al-Djedid („oraşul nou”), unde se afla reşedinţa conducătorului mongol din regiune. Din Asia Mică, Crimeea și alte teritorii cucerite au fost aduși arhitecți pentru a construi la Orheiul Vechi un oraş de model oriental. Oraşul ocupa promontoriul „Peştera”, situat între actualele sate Butuceni și Trebujeni. În centrul așezării tătărești se afla o citadelă de piatră în formă de trapez, înzestrată cu mai multe turnuri de-a lungul zidurilor. Pe teritoriul citadelei se afla o clădire mare cu 26 de încăperi. La origini, clădirea a reprezentat un mausoleu în care a fost înmormântat un lider spiritual musulman. Mai târziu, mausoleul a devenit parte dintr-o *hanaka* (mănăstire musulmană), destinată dervișilor (călugări musulmani cerșetori). Încăperea centrală a mănăstirii servea drept moschee, iar în subsol se afla o criptă funerară, amenajată cu blocuri ornamentate. La Şehr-al-Djedid au apărut și alte construcții orientale: trei băi publice și două caravanseraieri (hanuri). Conform investigațiilor recente, oraşul tătăresc a existat între anii 1330-1369. Într-un document din 1368 este menționat „Dumitru, principele tătarilor”, care, probabil, își avea aici reşedinţa.

După abandonarea ținutului de către tătarii, la mijlocul secolului al XIV-lea, citadela devine un târg din cadrul Țării Moldovei. În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, aici locuia pârcălabul de Orhei, comandant militar al cetății și administrator al ținutului. Se construiesc noi fortificații de pământ și lemn. *Hanaka* tătărească a fost reconstruită după modelul arhitecturii locale, devenind palat al pârcălabilor. Fiind o fortificație importantă de la hotarul de est, Ștefan cel Mare numește în funcția de pârcălab cei mai devotați boieri (d.ex., pe unchiul său, Vlaicu Pârcălab). Tot în această perioadă, la Orheiul Vechi s-au construit o biserică din piatră și una de lemn. În centrul oraşului se aflau clădiri mari ale locuitorilor înstăriți, ateliere ale meșteșugarilor și dughene ale negustorilor. La sfârșitul sec. XV – primele decenii ale sec. XVI, tătarii din Crimeea întreprind mai multe incursiuni de jaf, incendiind Orheiul Vechi. Oraşul a suferit și în urma mării campanii otomane din Moldova, în anul 1538, condusă de Suleiman Magnificul. În consecință, locuitorii părăsesc târgul în favoarea unui nou centru administrativ al Ținutului Orhei, situat pe locul actualului oraş Orhei. Pentru a o deosebi de noul oraş, așezarea fortificată de pe valea Răutului s-a numit Orheiul Vechi. Cetatea de aici însă nu și-a pierdut definitiv importanța. Mai mulți domni ai Moldovei au întreprins lucrări pentru a-i restabili capacitatea defensivă.

⁶ A. Eșanu, V. Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, Editura ARC, 2002, p. 23.

3. Cetățile de la Nistru. Țara Moldovei deținea, în epoca medievală, un sistem complex de fortificații, având menirea de a impune autoritatea domnească pe întreg teritoriul țării și a-i proteja frontierele. Fortificațiile includeau construcții de diverse tipuri: întărituri de lemn și pământ, cetăți de piatră, curți domnești și boierești, incinte orășenești, mănăstiri fortificate. Întemeietorul sistemului de apărare al Țării Moldovei este considerat domnitorul Petru I Mușat (1375-1391). În timpul lui s-au construit ori au fost atestate documentar mai multe cetăți importante: Suceava, Șcheia, Neamț, Hotin, Țețina, Hmielov, Cetatea Albă. Următorii domni ai Moldovei au consolidat și au extins fortificațiile de piatră. Apogeul construcțiilor de acest gen este epoca lui Ștefan cel Mare (1457-1504), când se constituie cel mai puternic sistem de fortificații din istoria Țării Moldovei. De la mijlocul secolului XVI, datorită creșterii autorității otomane, în Moldova nu s-au mai construit cetăți de zid. În schimb, pe parcursul sec. XVII-XVIII, au apărut mai multe *cetăți bastionate*, construite din pământ, lemn și zidărie. Acestea înconjurau adesea vechile cetăți de piatră, servind drept depozite pentru muniții sau baze de atac.

Lanțul cetăților de piatră, situate de-a lungul Nistrului (Hotin, Soroca, Orhei, Tighina Cetatea lui Iurghici, Cetatea Albă), trebuia să apere hotarul estic al Moldovei de atacurile tătarilor, aliați frecvenți ai Imperiului Otoman. Fiecare dintre aceste cetăți reprezintă un anumit stil arhitectonic și au suportat, de-a lungul timpului, mai multe refaceri. O adevărată capodoperă a arhitecturii Renașterii e considerată Cetatea Soroca (Fig. 3). Pe locul ei, se presupune, a existat o fortificație de pământ și lemn, zidită către sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare. În timpul lui Petru Rareș (1527-1538, 1541-1546) sunt invitați din Transilvania meșteri italieni care înalță la Soroca o cetate de piatră. Cetatea constă dintr-un zid circular și cinci turnuri masive. Subsolul și parterul erau folosite drept depozite. La etajele I și II erau dispuse artileria și locuințele militarilor. La ultimul nivel se aflau apărătorii fortăreței. În centrul curții era amplasată o fântână, iar la etaj – un paraclis. Forma circulară a cetății îngăduia a cuprinde, într-un perimetru minim, o suprafață maximă de teren. Planul circular le permitea apărătorilor să-și distribuie uniform atenția în toate direcțiile, iar proiectilele ricoșau de la ziduri, fără a le cauza mari prejudicii. Arhitectura edificiului nu e lipsită de semnificații simbolice. Planul cetății și 4 din cele 5 turnuri au la bază cercul – simbol al perfecțiunii, având rol protector. Dacă unim vârful turnurilor, obținem un pentagon și o pentagramă (stea cu cinci colțuri), ultimei fiindu-i atribuită o putere magică protectoare. Prin arhitectura sa, Soroca amintește mai multe cetăți și castele renaștentiste din Italia și Anglia. Cel mai apropiat prototip este Castel del Monte din Italia – castelul de vânătoare al împăratului german Frederic II Barbarossa (1194-1250).

Pe locul viitoarei cetăți Tighina s-a aflat, în sec. XV-XVI, o fortificație de pământ și lemn. Aceasta proteja vama de la Nistru, situată pe una din ramificațiile „drumului

moldovenesc” – rută comercială între Marea Baltică și Marea Neagră. După invazia din 1538, localitatea Tighina (redenumită *Bender* „loc întărit, fortificație ridicată într-o trecătoare”) și teritoriile din jur sunt anexate de Imperiul Otoman. Arhitectul principal al Imperiului, Sinan ibn Abdullmennan, construiește aici o cetate de model bizantino-oriental. Fortificația constă dintr-o citadelă interioară și un zid exterior care o înconjoară în întregime. Citadela are un plan patrulater, având turnuri în cele patru colțuri, precum și la mijlocul zidurilor. În interiorul turnului de acces, la etaj, se afla un locaș de cult musulman, orientat spre Mecca. În incinta exterioară se află câteva terase pentru artilerie. De-a lungul zidului exterior se afla un șanț sec, având în trecut o palisadă care împiedica accesul cailor. Cetatea conține plăci comemorative cu inscripții în limba turco-osmană și desene în relief (vaze cu flori sau fructe, moschei cu minarete, animale, păsări ș.a.). Multe dintre desenele respective erau embleme ale unităților de *ieniceri* – ostași care făceau parte din infanteria armatelor otomane. Deasupra intrării principale în cetate se află o inscripție în versuri compusă de sultanul Suleiman Magnificul, în care menționează campania sa contra Țării Moldovei, întreprinsă în 1538: „... pe voievodul Petru [Rares], un rebel cu multe răutăți, l-am izgonit. Potcoava calului meu când a ridicat pulbere am devenit cuceritor al țării Bugdan [Moldova]”⁷.

Bibliografie recomandată:

T. Nesterov. *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*. Chișinău: Epigraf, 2003, p. 36-46.

M. Șlapac. *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*. Chișinău: Editura ARC, 2004, p. 89-91, 100-104.

M. Șlapac. *Cetăți din Țara Moldovei. Mică enciclopedie ilustrată*. Chișinău: Editura ARC, 2008, p. 38-41, 50-52.

Teme pentru lucru individual:

1. Apreciați importanța istorică și culturală a vestigiilor medievale de la Orheiul Vechi. Propuneți modalități de a pune în valoare aceste vestigii pentru locuitorii Republicii Moldova și turiștii de peste hotare.

2. Descrieți arhitectura cetății Soroca în comparație cu alte cetăți și palate europene. Identificați asemănări și deosebiri.

⁷ M. Guboglu, *Inscripția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945)*, în „Studii. Revistă de istorie”, anul IX, 1956, nr. 2-3, p. 119.

4. BISERICILE ȘI MĂNĂSTIRILE MEDIEVALE

1. Mănăstirile rupestre din bazinul Nistrului.

2. Bisericele medievale de lemn.

3. Bisericele medievale de piatră.

1. *Mănăstirile rupestre din bazinul Nistrului.* În bazinul Nistrului sunt atestate peste 40 de *mănăstiri rupestre* (săpate în stâncă), situate astăzi pe teritoriul Republicii Moldova și al Ucrainei. Cele mai cunoscute mănăstiri rupestre din țara noastră sunt situate în apropierea localităților Japca, râpa lui Bechir, Țipova, Saharna, Socola, Butuceni. Locașurile erau amplasate la aproximativ 15-25 km una de alta. Se estimează că această distanță putea fi parcursă de un pelerin într-o singură zi. Mănăstirile respective puteau deci servi drept popasuri de-a lungul unui traseu care ajungea până la Marea Neagră. Se presupune că, în primul mileniu al erei noastre, călugării misionari au urmat acest drum, pentru a răspândi creștinismul în nordul Mării Negre. În sec. XVI-XVII, același traseu era folosit de pelerinii care se îndreptau spre Palestina, pentru a se închina la Mormântul Domnului.

Este dificil de stabilit exact vechimea mănăstirilor rupestre de pe malurile Nistrului. Multe dintre ele au fost de câteva ori abandonate și apoi reutilizate, fiind distruse construcțiile vechi. Unele au dispărut complet, dar au rămas drept toponime în memoria localnicilor. Între anii 1959-1962, în timpul campaniei de închidere a bisericilor și mănăstirilor din RSSM, unele locașuri au fost transformate în cariere de unde se extrăgea piatră pentru construcții. Totuși, în multe dintre mănăstirile păstrate s-au descoperit semne cioplite în stâncă, dovadă a prezenței umane aici, cu secole în urmă. De la mănăstirea Horodiște (Țipova) provin fragmente de manuscrise religioase din sec. al XIII-lea, cele mai vechi păstrate în spațiul basarabean. Aceste mărturii sugerează că mănăstirile rupestre din bazinul Nistrului au funcționat mai bine de un mileniu, sprijinind viața misionară și monahală ortodoxă din regiune.

În zona Orheiului Vechi au existat mai multe schituri rupestre – Schitul Peștera, Schitul pârcălabului Bosie, Schitul pârcălabului Albu, posibil și alte locașuri care nu sunt atestate documentar. Locuitorii schiturilor, probabil, au locuit în grotle (circa 150) de deasupra Răutului, amplasate în 10 nivele, care există până astăzi. Unele grotle se aflau în locuri greu accesibile, fiind destinate sihaștrilor. Altele constau din mai multe încăperi, unde erau situate chiliile călugărilor care trăiau împreună. De asemenea, s-au descoperit 2 paraclise în interiorul cărora, pe pereți, au fost cioplite cruci și alte simboluri creștine, inscripții chirilice. O parte din grotle erau utilizate de sătenii din apropiere în scopuri gospodărești și de apărare.

Schitul Peștera, unul din așezămintele monastice de la Orheiul Vechi, se presupune că a fost întemeiat la cumpăna secolelor XVII-XVIII. Însă primele mențiuni documentare referitoare

la existența schitului datează din anii 1798 și 1800. Schitul deținea o biserică rupestră, având hramul „Nașterea Maicii Domnului”. Deasupra bisericii, pe culmea stâncii, a fost plasată o cruce masivă din piatră (datată ipotetic în sec. XVII-XVIII), în calitate de simbol extern al sfântului locaș. La începutul sec. al XIX-lea (mai exact, în 1816), schitul Peștera este desființat, iar biserica a trecut în folosința sătenilor din Butuceni. Deoarece vechea intrare și o parte din stâncă s-au prăbușit în Răut, după un cutremur, sătenii au amenajat o nouă intrare, săpând un tunel din partea sudică. Anume prin acest tunel, vizitatorii actuali pătrund în biserica rupestră. Deasupra intrării în biserică, în 1821 a fost înălțat un turn-clopotniță, existent până azi. La începutul sec. XX, pe promontoriul de la Butuceni s-a construit o biserică de zid, tot cu hramul „Nașterea Maicii Domnului”. Vechea biserică rupestră a fost practic închisă, fiind utilizată doar de Crăciun și Paști. Începând din 1996, la Butuceni s-a constituit o nouă comunitate monahală care folosește vechea biserică rupestră.

La Orheiul Vechi, în perioada medievală, a mai activat *Schitul Pârcălabului Bosie*. La intrarea în biserica schitului, având hramul Sfântului Nicolae, s-au păstrat câteva inscripții în piatră, în slavonă și în română. Ele cuprind nume de clerici și mireni, precum și referințe la evenimente istorice. Alte locașuri rupestre din regiune mai includ *Schitul Pârcălabului Albu*, *Schitul Peșterile Ciucului*, complexele rupestre *Cariere* și *Pivnițele Brănești*.

2. Bisericile medievale de lemn. În Evul Mediu, majoritatea bisericilor din Moldova erau din lemn. Doar bisericile din târguri, orașe și ctitoriile domnești erau de piatră. Prin arhitectura lor, bisericile de lemn îmbină elemente specifice perioadelor precreeștină și creștină. Între elementele străvechi se numără tradiția de a face masa altarului dintr-un trunchi de copac, fiind o reminiscență a cultului pentru copacul sacru. Urmând tradiția sanctuarelor geto-dacice, altarele bisericilor de lemn erau orientate după axa soarelui ajuns la solstițiul de iarnă. Conform credințelor populare, lemnul este un material sacru, viu, dat de Dumnezeu. Dimpotrivă, piatra este considerată creația lui Nefărtate, un material neînsuflețit care nu dă viață la nimic.

În anul 1812, din 775 de biserici înregistrate în Basarabia, doar 41 erau de piatră, restul fiind de lemn. După anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus, constructorii bisericilor s-au orientat spre locașuri de piatră, edificându-le pe locul sau în apropierea celor de lemn. În prezent, pe teritoriul Republicii Moldova s-au păstrat peste 80 de biserici de lemn. Doar 17 dintre ele datează din sec. XVII – prima jumătate a sec. XIX, fiind o reflectare palidă a bogatei arhitecturi eclesiastice de lemn din Moldova medievală. Bisericile de lemn au o compartimentare tradițională pentru cultul ortodox. Edificiul este împărțit în *pronaos* ori *nartex* (partea de la intrare), *naos* (partea principală a bisericii, situată între altar și pronaos) și *absidă* (de formă

semicirculară, unde se află altarul). Bisericile tradiționale de lemn au dimensiuni medii și o formă alungită în plan, amintind mult casele țărănești. Se deosebesc însă prin crucea plasată în vârful acoperișului și al *clopotniței*. Majoritatea acoperișurilor erau din șindrilă, având *scurgeri* în 4 ape. Urmând tradiția medievală, vechile biserici de lemn aveau *pridvor*, iar *clopotnița* se afla la o anumită distanță de edificiu. Începând din sec. XVIII-XIX, *turnul-clopotniță* este amplasat deasupra *pridvorului* ori a *pronaosului*.

Între cele mai vechi lăcașuri de lemn păstrate în țara noastră se numără biserica *Sf. Mihail* din s. Târnova, r. Dondușeni (sec. XVIII), biserica *Sf. Nicolae* din s. Horodiște, r. Călărași (1797) ș.a. Multe din lăcașurile respective se află în cimitirele satelor, nu mai funcționează și sunt într-o stare de conservare precară. Câteva lăcașe vechi au fost restaurate sau reconstituite pe parcursul ultimului deceniu: biserica *Acoperământul Maicii Domnului* din s. Palanca, r. Călărași (a rămas în aceeași localitate), biserica *Adormirea Maicii Domnului* din s. Hirișeni, r. Telenești (Fig. 5) și cea din s. Gârbova, r. Ocnița (Fig. 4), având același hram (ultimele două, transferate la Muzeul Satului Chișinău).

3. Bisericile medievale de piatră. Bisericile de lemn au influențat puternic structura și arhitectura construcțiilor de piatră. Arhitectura lăcașurilor de zid din spațiul pruto-nistrean, refăcute la diferite etape istorice, ilustrează mai multe stiluri artistice: moldovenesc, baroc, clasicism, neobizantin, neorus, eclectic etc. *Stilul moldovenesc* s-a format în timpul lui Ștefan cel Mare (1457-1504), fiind o sinteză între arhitectura bizantino-balcanică și cea gotică. Se caracterizează prin biserici cu plan dreptunghiular, cu o singură *navă* sau de plan *treflat* (în forma frunzei de trifoi). Cupola constă din câteva arce suprapuse, formând *bolta moldovenească*. În exterior, biserica este decorată cu *firide* (arcade alungite), *ocnițe*, *frize*, *cărămizi*, *plăci* și *discuri policrome*. Deasupra naosului se află o turlă cu baza în formă de prismă ori stea. *Portalurile* și ferestrele au *arcuri frânte*, specifice stilului goticului. În Moldova istorică, stilul arhitectonic moldovenesc este reprezentat de bisericile mănăstirilor Neamț, Putna, Voroneț etc. Unele elemente ale aceluiași stil regăsim și la unele biserici mănăstirești din Republica Moldova: Căpriană, Rudi, Călărășăuca, Dobrușa ș.a.

Cel mai vechi locaș cu pictură murală din Republica Moldova este biserica *Adormirea Maicii Domnului* din Căușeni (Fig. 6). Specialiștii nu sunt unanimi privind vechimea bisericii, datând-o diferit: între sec. XVI-XVIII. Biserica a fost înnoită și pictată între anii 1763-1766, cu sprijinul Mitropolitului Daniel și al domnitorului Moldovei Grigorie Callimachi. Biserica este pe jumătate îngropată în pământ, probabil din cauza restricțiilor impuse de turci locașurilor creștine de pe teritoriile aflate sub administrație otomană. Pereții interiori au fost pictați de zugravi veniți

din Țara Românească, reprezentanți ai școlii de pictură de la Mănăstirea Horezu. În pronaos au fost reprezentați ctitorii: domnitorii Nicolae Mavrocordat, Constantin Mavrocordat cu soția Ecaterina Ruset, Grigorie Al. Ghica și Grigorie Callimachi, Mitropolitul Daniel, câteva persoane necunoscute (probabil, membrii familiei Ruset). O particularitate a bisericii din Căușeni este faptul că ochii multor sfinți au fost scobiți, rămânând găuri în perete. Acest detaliu a alimentat legenda că biserica ar fi fost profanată de turci. Comparația cu exemple similare din alte lăcașuri românești a condus cercetătorii la o altă concluzie. Ochii sfinților au fost scobiți pentru a folosi zugrăveala în practici magice. Se credea că ochii sfinților măresc puterea farmecelor, le imprimă o putere dumnezeiască.

Bibliografie recomandată:

Mănăstiri și schituri din Republica Moldova. Studii enciclopedice. Coord.: Acad. Andrei Eșanu. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013, p. 649-653.

S. Ciocanu. *Schitul Peștera și moșia Peștera (Orheiul Vechi) din Ținutul Orhei (de la primele atestări documentare până în secolul al XIX-lea).* În: *Tyragetia*, vol. II (XVII), nr. 2, 2008, p. 141-162. Disponibil online: https://www.nationalmuseum.md/ro/press_releases/journal_tyragetia/schitul_pestera_si_mosia_pestera_orheiul_vechi_din_tinutul_orhei_de_la_primele_atestari_documentare_pana_in_secolul_al_xix_lea/

C. Ciobanu. *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Căușeni.* Chișinău: Știința, 1997, p. 57-71.

www.orheiulvechi.com

Teme pentru lucru individual:

1. Analizați inscripțiile în piatră de la Schitul Pârcălabului Bosie. Reconstituiți în baza lor file din istoria schitului.

2. Descrieți o biserică veche de lemn/piatră din propria localitate, utilizând termenii de specialitate menționați în textul prelegerii. Argumentați valoarea sa istorică, artistică și spirituală.

5. CASA ȘI GOSPODĂRIA TRADIȚIONALĂ

1. Tipologia și structura caselor.

2. Elementele decorative.

3. Anexele gospodărești.

1. **Tipologia și structura caselor.** Arhitectura caselor tradiționale basarabene relevă mai multe particularități regionale, dar se bazează pe aceeași planimetrie și soluții constructive. În funcție de materialele utilizate la zidire, distingem: (a) case din bârne, (b) case cu pereții din nuiele unse cu lut și (c) case construite din lampaci/chirpici (cărămizi din lut amestecat cu paie, uscate la soare). Dintre materialele de construcție, în trecut era preferat lemnul. După tencuirea și văruierea pereților de lemn, casa dădea impresia unui edificiu din piatră. Locuința tradițională avea acoperișul din stuf, paie sau șindrila. Începând cu sec. XX se răspândesc casele din piatră, acoperite cu tablă sau olane (de lut sau ciment). Fiind construită din materiale nedurabile, casa țărănească avea un termen de exploatare limitat. Nu mai târziu de a treia generație era demolată și se construia o altă casă. Din acest motiv, casele tradiționale de pe teritoriul Republicii Moldova nu depășesc prin vechime a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În aspect istoric, cel mai vechi tip de locuință din spațiul pruto-nistean este *casa monocelulară* (cu o singură cameră). Săpăturile arheologice au relevat existența ei deja în secolele XV-XVI. Casa monocelulară are un plan pătrat, cu dimensiunile de 5×5 m. În peretele de est se făcea o fereastră, iar în colțul opus intrării se afla cuptorul cu vatra. Casa monocelulară mai putea fi construită și în afara satului, servind drept adăpost lucrătorilor din câmp sau păstorilor care pășteau vitele. Locuința respectivă era numită *odaie*, *mutare* sau *văratică*. Putea deveni ulterior nucleul unei așezări mici. Casa monocelulară se mai întâlnește astăzi în unele sate, fiind o locuință secundară ori bucătărie de vară.

Casa cu două camere a apărut în sec. XVI-XIX. Era alcătuită din *tindă* și *cămară*. În tindă se păstrau rezervele de cereale și uneltele de muncă. Inițial, tinda nu avea tavan și ferestre (eventual, avea o fereastră mică). La începutul sec. XX, tinda se mărește, capătă tavan și ferestre, preluând o parte din funcțiile camerei de locuit. Aici este scoasă gura cuptorului și se prepară hrana, iar cămara se transformă în cameră pentru locuit. În exteriorul casei apare prispa, la început – doar de-a lungul peretelui din față, pentru a proteja fundația de umezeală.

Locuința cu trei camere s-a dezvoltat pe parcursul sec. XIX-XX. Alături de *tindă* și *cămară*, apare a treia cameră, numită *casa mare*. În alte provincii românești este cunoscută drept *casă curată*, *casă de paradie* sau *casă frumoasă*. Aceasta era mobilată cu grijă pentru primirea oaspeților. Aici se păstrau lucrurile de preț (zestrea, comândul) și aveau loc evenimentele importante din familie, sărbătorile religioase. De-a lungul fațadei și a pereților laterali se construiește o prispa îngustă și lungă (Fig. 7). La marginea prispei se instalează stâlpi care susțin unul dintre versanții acoperișului. În fața intrării se construiește *foișorul*, având formă de pridvor

și acoperiș în două ape (Fig. 8). Prispa cu coloane și foișorul sunt considerate elemente specifice arhitecturii populare moldovenești, fiind preluate în locuințele nobililor și în arhitectura religioasă. Acoperișul este construit înalt, în patru ape, cu ciocârlani pe coamă și streșini proeminente cu fruntare. Pereții zugrăviți conferă individualitate fiecărei case.

2. Elementele decorative. Prelucrarea artistică a lemnului s-a dezvoltat mai ales în centrul republicii, în regiunea Codrilor. Gospodăriile de aici au porți înalte din spatele cărora se zărește cu greu casa. Iată de ce, principalele motive decorative se plasau pe porți. În partea superioară, acestea au ornamente traforate (decupate dintr-o placă subțire de lemn). Cu ajutorul scândurilor, pe suprafața porților sunt reprezentate motive geometrice (cercul, romb, steaua), motive florale și zoomorfe (Fig. 11). Capetele bânelor, pe care se sprijină acoperișul porții, aveau în trecut forma unui cap de cal sau „coadă de rândunică”. Atunci când lipsește acoperișul porții, stâlpii se termină în coloane, sfere, piramide ș.a. Ornamentele menționate au semnificații benefice, protejând gospodăria. Concomitent sunt mesaje adresate trecătorilor și oaspeților casei.

Locuințele tradiționale din zona Codrilor au 4-6 coloane de lemn care sprijină acoperișul și formează o galerie. Coloanele sunt decorate prin creștături, eventual, sunt evidențiate prin culori. Capitelurile coloanelor au ornamente traforate, în care domină motivele vegetale (vița de vie) și alte motive (pieptenele, șarpele), amintind decorul covoarelor. În schimb, în nordul republicii, elementele decorative însoțesc mai ales foișorul. Frontonul are un chenar din scânduri ornamentate, iar în vârf se află un element în formă de săgeată.

Cel mai important centru de prelucrare a pietrei, de profundă originalitate, s-a dezvoltat la Orheiul Vechi. Nucleul său îl formează satele Butuceni, Trebujeni și Morovaia. Pornind de aici, tradiția arhitecturii în piatră s-a răspândit pe un areal întins, mărginit la nord de raionul Rezina, iar la sud – de localitățile Vadul lui Vodă și Dubăsarii Vechi. Fațada casei de Orhei se individualizează printr-o galerie cu stâlpi masivi din piatră, formând un ansamblu arhitectonic, numită „ordin moldovenesc”. Ansamblul se compune dintr-o coloană (având fus, capitel, bază) și parapet (Fig. 9). Stâlpii sunt ciopliți în formă de torsadă (funie răsucită) ori au formă octogonală. Motivul torsadei, întâlnit și în decorul bisericilor vechi, semnifică protecția incintei de forțele răului. Stâlpii porților și hogacurile sunt adesea decorați cu o floare sculptată, cunoscută drept „floarea de piatră” sau „floarea de Orhei”. Ea amintește lotusul. Între alte motive decorative, întâlnite la Orheiul Vechi, se numără: leul – simbol al puterii și ordinii, cocoșul, porumbelul, mielul. Capitelurile coloanelor imită frecvent coarnele berbecului – simbol al belșugului. Un element neobișnuit îl constituie ornamentele în formă de ciucuri, amplasate pe parapetele caselor, sub ferestre, pe stâlpii porților și crucifixe. Aceștia imită ciucurii care împodobesc

corturile și iurtele nomazilor. Probabil, sunt o reminiscență a prezenței tătarilor la Orheiul Vechi, în sec. XIII-XIV.

În construcția caselor tradiționale din sudul R. Moldova se resimte influența coloniștilor germani din Bugeac. Locuința este inclusă în componența unei clădiri alungite care cuprinde sub același acoperiș și anexele gospodărești (Fig. 10). Pentru că sunt orientate cu partea îngustă spre drum, meșterii au concentrat pe fronton elementele decorative, realizate prin traforare. Frontonul include lucarna (o fereastră mică) și boldul/sulița casei (Fig. 12). Decorul frontonului constă din vase cu flori, semnele zodiacului, cai, lei, păsări, balauri și alte animale fantastice etc., redată în manieră stilizată. Imaginile constituie ecouri ale epocilor când se credea că șarpele casei păzește familia, iar cocoșul era considerat aducător de lumină⁸.

3. Anexele gospodărești. În cadrul gospodăriei tradiționale există mai multe construcții anexe, determinate de profilul economic al localității, de bunurile de care dispun oamenii. După funcția lor, distingem două tipuri de construcții anexe: (1) *construcții pentru păstrarea produselor alimentare* (hrubă, beci, zămnic, șură, studoală/coșar etc.) și (2) *construcții pentru adăpostirea animalelor, păsărilor, uneltelor de muncă, mijloacelor de transport și furajelor* (hambar, sâsâiac, grajd, ocol, poiată, coteț etc.). Construcția și decorul anexelor gospodărești tradiționale poate conține elemente utilizate și la edificarea locuinței. Bunăoară, la Orheiul Vechi, bogatele elemente din decorul casei împodobesc și gardurile, fântânile, gârliciurile pivnițelor. Tot în această zonă s-a constituit un tip aparte de casă, cuprinzând locuința umană și câteva anexe gospodărești. Construcția respectivă se numește *casă în două nivele, casă cu foișor-cerdac* sau *casă de tip balcanic*. La subsolul casei era situat beciul, la demisol – bașca (cuprinde încăperi destinate locuirii pe timpul rece al anului, camera pentru păstrarea alimentelor). La etajul cu foișor sunt amplasate cerdacul, încăperile de vară și casa mare. În Evul Mediu, acest model de locuință a fost utilizat de clasa conducătoare (dregători, boieri, slujitori), fiind apoi preluată de negustorii înstăriți din orașe. Mazilii, fiind descendenți ai boierilor, precum și țărani răzeși, au continuat să construiască asemenea case. Ele constituiau un element de prestigiu, subliniind înalta origine socială a stăpânilor.

Bibliografie recomandată:

⁸ V. Buzilă. *Arta tradițională din Republica Moldova*. Chișinău: Cartier, 2018, p. 54.

E. Bâzgu, M. Ursu. *Arhitectura vernaculară în piatră*. Chișinău: Știința, 2009, p. 47-52, 66-67.

V. Buzilă. *Arta tradițională din Republica Moldova*. Chișinău: Cartier, 2018, p. 42-56.

A. Hulubaș. *Arhitectura țărănească din Moldova*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2020, p. 151-175.

www.orheiulvechi.com (→ Patrimoniul cultural → Arhitectura vernaculară)

Teme pentru lucru individual:

1. Realizați o analiză comparativă între arhitectura caselor tradiționale și cea a locuințelor contemporane din satele Republicii Moldova. Argumentați de ce este important să păstrăm casele vechi țărănești.

2. Examinați decorul caselor și porților din diferite zone ale Republicii Moldova. Identificați motivele reprezentate și comentați semnificațiile lor.

6. INSTALAȚIILE TEHNICE POPULARE

1. Morile de apă și de vânt.

2. Vântorile și pivele.

3. Fântânile.

1. Morile de apă și de vânt. Instalațiile tehnice populare sunt mecanismele pentru extragerea ori prelucrarea materiilor prime, construite și utilizate în satul tradițional. Instalațiile au la bază exploatarea forței apei și a vântului. Pe lângă valoarea funcțională, instalațiile tehnice au și o valoare artistică, fiind apreciate de unii specialiști drept adevărate opere de artă.

Printre cele mai vechi construcții industriale populare se numără morile. Datorită dezvoltării producției agricole, la mijlocul secolului al XIX-lea, în Basarabia existau peste 3 mii de mori. Între ele se numărau mori de apă, mori de vânt, mori cu tracțiune animală (supranumite „mori de pământ”) și mori cu aburi. Morile de apă au fost răspândite mai ales în nordul și centrul republicii, în zonele cu o rețea hidrografică dezvoltată. După construcția lor, deosebim *mori de apă plutitoare* și *mori de țărnișă*. Morile plutitoare erau montate pe bărci sau plute speciale, numite *dubasuri*. Staționau pe râu, în locurile unde erau curenți rapizi. Pentru a nu intra în derivă, erau legate de țărnișă cu odgoane, fixate cu piloni înfipti în albia râului sau ancore. În funcție de debitul apei, morarii le deplasau mai aproape sau mai departe de țărnișă.

În spațiul dintre Prut și Nistru, majoritatea morilor hidraulice erau de țărnișă (Fig. 13). Cea mai simplă era *moara cu ciutură*, numită în popor *morișcă*. Mecanismul ei consta dintr-un fus vertical, la capătul căruia se montau palete în formă de căuș. Puterea lor de măcinare era

modestă. O construcție mai complicată aveau *morile cu roată verticală* sau, întâlnite mai rar, *cu roată orizontală*. Roata verticală a morii avea 10-15 căușe, în fiecare dintre care încăpeau 5-6 căldări de apă. Era pusă în acțiune de șuvoiul apei care venea printr-un jgheab special amenajat, numit *scoc, uluc, lăptoc* ș.a. În clădirea morii se afla un mecanism alcătuit din coșul morii (unde se turnau grăunțele), o piatră care măcina și alta staționară, vrana prin care curgea făina. Cu ajutorul unui mâner, morarul ridica sau cobora piatra care macină, reglând astfel calitatea făinii. Dacă piatra se ridica prea sus, obțineau crupă ori făină mășcată. Atunci când piatra cobora prea jos, rezulta o pulbere din făină amestecată cu țărâțe. Grăunțele erau măcinate în special primăvara, la începutul verii și toamna, când debitul râurilor era mare. Una din cele mai pitorești mori de apă, păstrată până în prezent, se află în satul Stroienești, r. Râbnița. A fost construită în 1881 de un arhitect din Transilvania. Datorită morii și altor obiective culturale, localitatea Stroienești a devenit o importantă atracție turistică în regiunea transnistreană.

Morile de vânt erau frecvente în locurile expuse vântului, unde cursurile de apă lipseau. Majoritatea se aflau în județele Bender, Cetatea Albă și Ismail. De obicei, erau grupate pe un deal din apropierea satului. Predominau morile cu 4, 6 ori 8 aripi. Edificiul morii putea avea 2-3 etaje: la primul se aflau sacii cu făină, iar la al doilea – mecanismul propriu-zis. După construcția lor, distingem *mori de vânt cu pivot* și *mori căciulate* (de tip olandez). Primele aveau un pivot masiv, în jurul căruia era mișcat edificiul morii în funcție de direcția vântului (Fig. 14). Pentru a-i determina direcția, pe acoperiș ori pe un stâlp din apropiere se instala o morișcă/vârtelniță. La morile căciulate, numai acoperișul se rotea în direcția vântului (Fig. 15). Mecanismul morii asigura mai multe rotații ale pietrei, deci și o productivitate mai înaltă. Întreținerea morilor de tip olandez necesita cheltuieli suplimentare, motiv pentru care au fost mai puțin răspândite.

În prezent la noi s-au păstrat doar patru mori de vânt: o moară „căciulată” în satul Cernoleuca, raionul Dondușeni, care se află într-o stare deplorabilă; alta în s. Mileștii Mici, afectată și ea, și două în Gagauz-Yeri (Comrat și Beșalma), aflate acum în proces de restaurare.

2. Vâltorile și pivele. În spațiul dintre Nistru și Prut, țesutul constituia odinioară una din principalele industrii casnice. Datorită dezvoltării oieritului în regiune, lâna a devenit principala materie primă pentru îmbrăcămintea călduroasă. După ce era lucrată la război, țesătura de lână (*dimie, suman, aba*) avea o textură rară și aspră, puțin durabilă. Din acest motiv, trebuia prelucrată suplimentar, pentru a deveni moale, pufoasă și rezistentă. S-a observat că, fiind lovite și presate, la o anumită temperatură și grad de umezeală, fibrele țesăturii se deplasează și se amestecă, îmbunătățind astfel calitățile întregului material. Cea mai răspândită metodă de finisare a țesăturilor era baterea lor manuală pe o leasă de nuiete, alteori – între 2 scări de lemn,

cu bețele sau cu picioarele. Însă existau și instalații speciale unde se prelucrau mari cantități de țesături. În Basarabia, instalațiile respective erau numite *vâltori*, *mori de scumane*, *mori de găvane*, *pive* și *înelitori*.

Vâltoarea (i se mai spune *ștează*) era una din cele mai simple și mai răspândite instalații (Fig. 16). Constă dintr-o cadă tronconică, adâncă de 2 m, îngropată pe jumătate în pământ. În cadă se punea țesătura, alături de crenguțe de măceș ori salcâm, pentru ca materialul să devină mișos. La 2-3 m deasupra căzii se instala un uluc, prin care curgea apa unui râu sau iaz. Șuvoiul de apă, venind de la înălțime, producea un vârtej în cadă, datorită căruia țesăturile se îndeseau și se scămoșau. Asemenea construcții erau răspândite în nordul republicii, precum și în Moldova istorică, Maramureș, Țara Oașului etc.

O altă instalație acționată de forța apei era *piua*. Aceasta consta dintr-un ax orizontal cu palete care puneau în mișcare câteva ciocane („găvane”). În timpul mișcării axului, ciocanele se ridicau, apoi cădeau cu putere în jos, bătând țesătura din cadă. Ciocanele se terminau în zimți, pentru a învârti țesătura. Aceeași roată putea acționa mecanismul pivei și al morii. Din acest motiv, pivele se construiau adesea lângă mori. Pivele au fost răspândite pe întreg teritoriul Basarabiei, în special, lângă râurile cu un debit de apă constant și vaduri (d.ex., r. Ciorna din fostul jud. Orhei). La începutul sec. XX, numărul pivelor din Basarabia scade rapid, datorită pătrunderii pe piață a țesăturilor ieftine, produse la fabrică. În prezent, pe teritoriul republicii nu s-au păstrat pive și vâltori. Ele pot fi văzute însă la muzeele în aer liber din România (Muzeul Civilizației Populare Tradiționale ASTRA, Sibiu, Muzeul Național al Satului „D. Gusti”, București, ș.a.), Bulgaria (Muzeul Etnografic „Etăr” din Gabrovo) ș.a.

3. Fântânile. Fântânile au parcurs câteva etape de evoluție, fiecare dintre ele ilustrând spiritul creator al meșterilor populari. Până la apariția fântânilor propriu-zise, oamenii amenajau rezervoare naturale de apă potabilă. În apropierea unui izvor mic era săpată o groapă în care se îngropa un trunchi de copac din care a fost scos miezul. În interiorul trunchiului se acumula și se păstrau zilnic peste 1-2 tone de apă de izvor. Apa era scoasă cu un căuș făcut dintr-o bucată de lemn și prins de o prăjină. Amenajările respective se numeau *știubeie* sau *budăie*. Amintirea lor a supraviețuit în denumirile satelor *Buda*, *Budăi*, *Budești*, *Plopi-Știubei*, *Știubeieni* etc.

Odată cu apariția noilor localități, în zonele unde sursa de apă nu era atât de aproape de suprafață, oamenii au început să sape fântâni mai adânci. Pentru a fixa pereții fântânii (numiți *gizdele* ori *ghizdele*) foloseau bârne groase ori piatră. Era preferat lemnul de stejar, datorită capacității sale de a se întări în apă, spre deosebire de alte esențe care putrezeau. Se presupune că, la început, în fântâni erau săpate trepte pentru a coborî până la oglinda apei. O metodă mai

simplică, care excludea contaminarea sursei de apă, a devenit *fântâna cu cumpănă* (Fig. 17). Găleata de lemn sau *ciutura* cobora în fântână, fiind prinsă de o *săgeată* care, la rândul ei, se ținea de cumpăna fixată pe o crăcană. Deasupra gurii fântânii a fost adaptat un colac din piatră sau din lemn. Vechii pietrari ciopleau colacul fântânii în adâncul minei, cât timp piatra era moale și putea fi modelată. Era atât de greu, încât trebuia adus cu un car tras de boi⁹.

Cumpăna însă nu permitea a scoate apă de la adâncimi de peste 10-12 m. Iată de ce, deasupra colacului fântânii a fost instalat un scripete, pe o osie de fier, susținut de două verticale de lemn (Fig. 18). Nici această metodă nu era cea mai eficientă, deoarece la adâncimi de peste 10 m, greutatea frânghiei o întrecea pe cea a ciuturii umplute cu apă. În acest caz, pentru a scoate ciutura din fântână, de frânghie era înhămat un măgar sau un catâr.

Pe parcursul sec. XIX-XX, se răspândește *fântâna cu cicârâc*, numită și *fântână cu val cu coarbă*. Aceasta permitea a scoate apa de la adâncimi mari, economisind efort fizic. Colacul fântânii este acoperit cu un capac, iar mai târziu – cu acoperiș. Acoperișul era situat inițial deasupra celor două verticale ce susțineau valul. Ulterior au apărut acoperișuri pe 4, 6 sau 8 stâlpi, în jurul colacului fântânii. În a doua jumătate a sec. XX, acest model de fântână s-a generalizat în întreaga republică, înlocuind fântânile cu cumpănă. De asemenea, vechile ghizele din piatră și lemn au fost înlocuite cu inele turnate din ciment. Acestea însă au afectat gustul apei, conducând la pierderea calităților izvorului¹⁰.

Bibliografie recomandată:

V. Butură. *Etnografia poporului român. Cultura materială*. Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1978, p. 328-354.

E. Bâzgu. *Arhitectura tradițională – memorie identitară*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2018, p. 262-288.

www.muzeulastra.ro www.etar.bg

Temă pentru lucru individual: Folosind propriile observații sau materialele din presă, realizați un studiu asupra unei instalații de tehnică populară din Republica Moldova sau România (istoria, particularitățile constructive, imagini, valorificarea sa în prezent).

7. MONUMENTELE DE ARHITECTURĂ CIVILĂ MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

1. Particularitățile arhitecturii de până la 1918.

⁹ V. Buzilă. *Fântânile și izvoarele în peisajul cultural al satelor*. În: *Natura și sănătatea în tradițiile populare*. Chișinău: „Mediul și Sănătatea” AO, 2007, p. 33.

¹⁰ M. Ursu, E. Bâzgu. *Cultura fântânii și al izvorului*. În: *Resursele acvatice ale Republicii Moldova*. Vol. 2: *Fântâni și izvoare*. Chișinău: Știința, 2008, p. 9-23.

2. Patrimoniul construit interbelic.

3. Arhitectura perioadei sovietice.

1. Particularitățile arhitecturii de până la 1918. Perioada modernă din istoria Basarabiei este considerat intervalul anilor 1812-1918. În acest răstimp, regiunea a cunoscut profunde transformări în toate domeniile vieții sociale, inclusiv în arhitectură. Autoritățile țariste au construit edificii publice și private, mai ales în Chișinău, arhitectura cărora reflectă diverse stiluri artistice. Începând cu anii '20 ai sec. al XIX-lea, în Imperiul Rus, inclusiv în spațiul pruto-nistrean, se afirmă *neoclasicismul tardiv*. Fiind o reacție față de abundența decorațiunilor din baroc și rococo, noul curent se caracterizează prin simplitate, claritate și armonie. Inspirându-se din arhitectura Greciei și Romei antice, arhitecții proiectează clădiri având porticuri și coloane în stil ionic, doric sau corintic. Artiștii reproduc unele tipuri de monumente antice (arcul triumfal, obeliscul). În Rusia, curentul respectiv a fost supranumit *clasicism alexandrin*, deoarece s-a afirmat în timpul împăratului Alexandru I (1801-1825). Potrivit concepțiilor vremii, arhitectura clădirilor trebuia să exprime măreția și independența statului. În Basarabia, elemente neoclasice întâlnim în arhitectura mai multor conace boierești, a Catedralei Nașterea Domnului, Porților Sfinte (Arcul de Triumf), Liceului Real (blocul I al Universității de Stat din Moldova) și Seminarului Teologic din Chișinău (blocul 2 al Bibliotecii Naționale). În construcțiile urbane se respectă modele elaborate de arhitecții din Sankt-Petersburg și incluse în albumele cu *Façade exemplare*. Din acest motiv, multe clădiri din Chișinău au un aspect unitar și prezintă similitudini cu alte orașe din sud-vestul fostului Imperiu țarist. Dar în afară de modelele promovate de autorități, arhitecții locali introduceau și ornamente autohtone în fațadele clădirilor. Curțile interioare aveau galerii cu stâlpi de lemn și terase deschise, specifice arealului balcano-dunărean.

În a doua jumătate a sec. al XIX-lea, în regiune se manifestă și elementele altor stiluri arhitectonice: neogotic, neobaroc, neobizantin, pseudo-renascentist ș.a. Stilurile menționate au fost promovate de mai mulți arhitecți celebri care au activat în Basarabia. Alessandro Bernardazzi (1831-1907) este autorul a peste 50 de clădiri și construcții din Chișinău și alte localități basarabene: Gimnaziul pentru fete al principesei Natalia Dadiani (astăzi, Muzeul Național de Artă al Moldovei), capela gimnaziului de fete (Biserica Sf. Teodora de la Sihla), biserica Sf. Pantelimon, Banca orășenească (Sala cu orgă), Foișorul de foc (Muzeul or. Chișinău), clădirile spitalului Costiujeni, castelul de vânatoare de la Conacul lui Manuc-bei (Hâncești), biserica „A. Nevski” (Ungheni), clădirile gărilor de-a lungul căii ferate Bender-Galați, portul de la Reni ș.a. Edificiile proiectate de Bernardazzi se caracterizează prin eleganță și grație. Arhitectul a manifestat o mare capacitate de a asimila elementele diferitor stiluri și a le integra în compoziții originale. Una din capodoperele sale este clădirea Dumei Orășenești

(astăzi, Primăria mun. Chișinău), proiectată împreună cu arhitectul Mitrofan Elladi. Edificiul are un turn cu orologiu și un balcon-tribună, ambele simbolizând autonomia administrației citadine. Capetele de leu, încadrate în cercuri și plasate între ferestre, simbolizează puterea și stabilitatea orânduirii sociale. Fațada primăriei este înfrumusețată cu turnulețe de supraveghere și ferestre miniaturale, inspirate din arhitectura palatelor și cetăților europene (Fig. 19). În decorul ferestrelor, ușilor și coloanelor se regăsesc elemente din arhitectura unor biserici florentine. În anii celui de-al Doilea Război Mondial, clădirea a fost puternic deteriorată, fiind reconstruită apoi după fotografii.

Alături de A. Bernardazzi, la sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX, se afirmă și alți arhitecți care au lăsat posterității clădiri memorabile: Henrik von Lonsky (proiectează „Casa Herța”), Vladimir Țăganco (construiește Gimnaziul nr. 3 pentru băieți, Muzeul Zemstvei din Basarabia, Biserica „Sf. Nicolae” din Chișinău), Alexei Șciusev (Fig. 22) ș.a. Clădirea fostului Gimnaziu nr. 3 (în prezent, blocul I al Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice) are o valoare deosebită, grație vechimii, arhitecturii, simbolismului și destinului său istoric (Fig. 20). Edificiul a fost înălțat între anii 1903-1905. Fusese preconizat inițial să servească drept pensionazil pentru copiii nobililor. După finisarea construcției, în urma dezbaterilor din Adunarea Deputaților Nobilimii, s-a decis să activeze ca gimnaziu clasic pentru băieți din familii de nobili și din alte categorii sociale. În 1912, în aripa dreaptă a clădirii, la etajul doi, a fost amenajată o biserică purtând hramul Sfântului Mucenic și Arhidiacon Ștefan. Imaginea sfântului era vizibilă în exterior, iar pe acoperiș se afla o cruce masivă. Clădirea avea o arhitectură deosebit de frumoasă, fiind inspirată din clasicismul francez. Mai era numită „Palatul Dvorenilor”. În sediul respectiv s-au desfășurat evenimente cu mare încărcătură simbolică pentru istoria întregii Basarabii. Aici a fost marcat, în 1912, centenarul anexării provinciei la Imperiul Rus, cu participarea împăratului rus Nikolai II¹¹. În aceeași clădire, pe 21 noiembrie 1917, au început lucrările Sfatului Țării, primul parlament al Basarabiei, care a decis desprinderea regiunii de Rusia (la 2 decembrie 1917 este proclamată autonomia Republicii Democratice Moldovenești, iar la 24 ianuarie 1918 s-a adoptat independența republicii). În actuala sală de festivități a clădirii, denumită recent „Sala Unirii”, a fost votată Unirea Basarabiei cu României, pe 27 martie/9 aprilie 1918. În perioada interbelică, clădirea era numită „Palatul Sfatului Țării”. Imaginea sa era publicată în timbre și cărți poștale. În 1926, în fața Palatului Sfatului Țării a fost instalat monumentul Lupoaița Romană. Fusese dăruit de autoritățile municipale din Roma. La inaugurarea Lupoaiței au participat prințul Carol (viitorul Carol II) și soția sa, principesa Elena,

¹¹ P. Cazacu, „Chișinău”, în *Chișinău, evocări interbelice*. Ediție îngrijită de D. Vrabie. București: Eikon, 2018, p. 75.

împreună cu alte fețe regale și miniștri. Simbolul latinității era astfel plasat alături de un alt simbol național, Palatul Sfatului Țării. Primul amintea originea istorică a românilor, al doilea – idealul unității românești. Între cele două războaie mondiale, Palatul a găzduit Liceul „Alexandru Donici”, iar din 1933 – Facultatea de Științe Agricole a Universității din Iași. Edificiul a fost puternic avariat în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, fiind reconstruit între anii 1947-1952. Exteriorul clădirii a suferit modificări considerabile, pierzând mult din farmecul de altădată. Rămâne totuși un monument istoric de importanță națională, un loc simbolic și necesită urgent lucrări de restaurare.

Blocul II al Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice, de asemenea, are statut de monument istoric. În clădirea menționată s-a aflat un azil pentru bătrâni, construit la răscrucea secolelor XIX-XX, cu sprijinul principesei Eufrosinia T. Veazemsky (născută Krupensky)

2. Patrimoniul construit interbelic. După Marea Unire din 1918, în arhitectura din Basarabia, ca și din întreaga Românie, se afirmă *stilul neoromânesc*, cristalizat la sfârșitul sec. al XIX-lea. Fondatorul lui, arhitectul Ion Mincu (1852-1912), pleda pentru un stil național, care ar dezvolta tradițiile vechii arhitecturi românești. Din casele populare și din cele boierești, din ornamentele construcțiilor epocii lui Constantin Brâncoveanu, Ion Mincu a preluat mai multe elemente (stâlpi, coloane, arce, streșini), prelucrându-le în aspect estetic. Clădirile în stil neoromânesc au pridvoare cu stâlpi sculptați, coloane din lemn ori piatră, balcoane, loggii, arce în acoladă, frize din faianță policromă ș.a. Nu toți continuatorii lui Mincu au manifestat un talent similar. Unele edificii neoromânești denotă simpla copiere a elementelor vechii arhitecturi și excesul de ornamente. La Chișinău, Bălți, Soroca și Tighina, stilul neoromânesc este reprezentat de mai multe clădiri publice și vile urbane (Fig. 21), cum ar fi reședința episcopului de Hotin, Visarion Puiu, înălțată la Bălți între anii 1924-1932. Din inițiativa aceluiași episcop, la Bălți este ridicată biserica Sfânta Parascheva, preluând elemente din decorul bisericii Mănăstirii Curtea de Argeș.

În anii '30, în arhitectura din România se afirmă un curent modern, de inspirație occidentală, detașându-se de stilurile istorice. Începe folosirea noilor materiale de construcție – oțelul, betonul armat, sticla. Arhitecții timpului (Horia Creangă, Duiliu Marcu) renunță la decorațiuni, proiectând clădiri sobre, elementele cărora au un rol funcțional. Clădirea viitorului Cerc Militar „Chișinău” (astăzi, sediul central al OTP Bank), unele vile urbane din capitală (bunăoară, pe str. Mihai Eminescu) ilustrează stilul modern românesc. În anul 1942, la Chișinău este construit ansamblul monumental *Turnul Dezrobirii*, în amintirea eliberării orașului de ocupația sovietică. Ansamblul consta dintr-un turn masiv și o colonadă. La intrarea în turn se afla

un portal din marmură pe care erau înscrise cuvintele: „Ca și Columna lui Traian, suntem unde am fost și rămânem unde suntem”. Pe pereții turnului erau incrustate stemele României, Basarabiei și ale județelor basarabene. Colonada era formată din 24 de stâlpi din piatră având înscrise numele unităților care au luptat pentru eliberarea Chișinăului. În 1944, odată cu ofensiva armatei sovietice, monumentul a fost distrus.

3. Arhitectura perioadei sovietice. După 1945, clădirile din capitală, distruse în anii războiului, sunt reconstruite după imagini fotografice. Arhitectul Alexei Șciusev coordonează lucrările de refacere și resistemizare a urbei. Fiind originar din Chișinău, Șciusev a făcut tot posibilul pentru a păstra imaginea orașului patriarhal din copilăria sa. A respectat un nivel firesc al clădirilor, care să nu devină presant pentru pietoni. La propunerea sa, pe locul fostei clădiri a Mitropoliei este amplasată clădirea Guvernului. Arhitectul a gândit-o drept parte a unui for public impunător, amintind tradițiile Romei antice. Proiectul însă nu a fost acceptat din economie ori pentru a evita un ansamblu arhitectonic care ar fi concurat cu alte capitale ale republicilor unionale. Noile edificii administrative construite în RSSM, în primii ani de după război, se caracterizează prin dominația unui stil eclectic, neoclasic, supranumit *Empire stalinist*. O clădire reprezentativă pentru stilul menționat este blocul central al Academiei de Științe, construit între anii 1954-1958, pentru Consiliul de Miniștri. Fațada edificiului este inspirată din palatele nobililor italieni din epoca Renașterii. În decorul multor clădiri din primul deceniu postbelic regăsim simboluri socialiste (steaua cu cinci colțuri, secera și ciocanul), dar și imagini considerate reprezentative pentru Moldova (snopul de grâu, strugurii de poamă), inclusiv elemente inspirate din arhitectura națională.

La sfârșitul anilor '50-'60, în perioada „dezghețului hrușciovist”, în republică sporește numărul caselor de locuit. În arhitectură se afirmă un stil auster, funcțional, iar originalitatea trece pe plan secund. Sub motivul luptei cu „surplusurile” din arhitectura epocii staliniste, se renunță aproape integral la decorația exterioară a fațadelor. Sunt utilizate pe larg noi modalități de construcție: blocuri monolite, carcase de beton armat etc. O construcție reprezentativă pentru această perioadă este clădirea Guvernului. Tot în anii '60, la Chișinău, încep demolările masive: dispar clopotnița catedralei, biserica *Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil* (soborul vechi) etc. Casele de locuit de pe artera principală sunt demolate, iar în locul lor se construiesc sediul Comitetului Central al Partidului Comunist al RSSM (astăzi, Parlamentul), clădirea Ministerului Agriculturii, Teatrul de Operă și Balet etc. Vechile construcții din jurul clădirilor menționate sunt demolate și înlocuite prin gazoane verzi și arboreturi.

În Chișinău apar cartiere urbane alcătuite din clădiri uniforme, monotone ca ritm și exterior, asemănătoare ca două picături de apă cu sectoarele ridicate, în aceeași perioadă, în orașele din Rusia, Bielorusia, Kazahstan ș.a. Orașul își pierde astfel identitatea, personalitatea irepetabilă de altădată. În acest context, în republică a crescut interesul arhitecților și oamenilor de artă pentru arhitectura țărănească din Basarabia, în special, din regiunea Orheiului Vechi. Treptat, motivele sale devin adevărate simboluri ale arhitecturii naționale. Floarea de Orhei începe a fi utilizată preferențial în Chișinău, pentru a-l putea deosebi ca imagine de alte orașe. Au existat încercări de a construi clădiri întregi în forma florii de Orhei: Președinția, Combinatul de Covoare „Floare-Carpet”. Motivul „florii de Orhei” încununa odată edificiul magazinului „Unic”. Lotusul de Orhei devine simbol heraldic neoficial și al altor orașe din republică. Asemenea compoziții sculpturale se află la intrările în Chișinău, Orhei, Anenii Noi, Bălți. În cadrul Combinatului de Vinuri de la Cricova au fost amenajate galerii cu stâlpi de piatră specifici Orheiului Vechi. În repertoriul arhitecților mai intră motivul „coarnele berbecului”, precum și alte elemente semnificative.

Bibliografie recomandată:

T. Stavilă, C. Ciobanu. *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova*. Ediția a II-a. Chișinău: Editura ARC, 2014, p. 199-212, 235-245.

Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea. Repertoriul monumentelor de arhitectură / T. Nesterov, B. Gangal ș.a. Chișinău: Editura ARC, 2010, p. 9-25. Disponibil online: www.monument.sit.md

S. Musteață, S. Ciocanu. *Galeria subterană de sub clădirea Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plactice din Chișinău*. În: *Identitățile Chișinăului. Arheologia urbană*. Chișinău: S.n., 2022, p. 191-201.

M. Șlapac. *Arta urbanismului în Republica Moldova*. Chișinău: S.n., 2008, p. 165-198.

И. М. Бубис. *Зодчие Бернардацци*. Кишинэу, Louisville: Полиграфкомбинат, 1997, с. 34-42.

Temă pentru lucru individual:

Scrieți un articol prin care să sensibilizați cititorii față de valoarea unei clădiri vechi din Republica Moldova, construită în secolele XIX-XX.

8. CONACELE ȘI PARCURILE NOBILIARE

1. Conacele rurale din Basarabia.

2. Constituirea parcurilor nobiliare.

3. Parcul din satul Țaul, r. Dondușeni.

1. Conacele rurale din Basarabia. Reședințele rurale ale nobilimii basarabene reprezintă un valoros patrimoniu construit din sec. al XIX-lea – începutul sec. XX. Ele oglindesc mai multe curente arhitectonice care s-au manifestat în spațiul nostru cultural. Cele mai vechi case nobiliare și anexele lor gospodărești se construiau dintr-un schelet de lemn împletit cu nuiele. Conacul nobiliar putea avea aspectul unei case țărănești, cu cerdac și prispă, dar fiind de dimensiuni mai mari. Începând cu anii '20 ai sec. al XIX-lea, în arhitectura conacelor boierești se resimte influența neoclasicismului. Edificiile capătă fațade impunătoare, grație porticului înzestrat cu coloane, pridvorului înalt și frontonului. O construcție reprezentativă, în acest sens, este conacul familiilor Ciolac-Malski din s. Bahmut, r. Călărași.

În a doua jumătate a sec. XIX se intensifică procesul de construire a reședințelor marilor latifundiari. Apar curți spațioase, în care proprietarii diriguiau personal gospodăria. Pe moșii se construiesc locuințe grandioase din piatră, cu parter și etaj, având o arhitectură în stil clasicist ori eclectic. Alături de casele nobililor se aflau grădini cu pomi fructiferi și grădini peisajere. Un exemplu, în această ordine de idei, îl constituie conacul lui din Hâncești. A fost construit între anii '60-'80 ai sec. al XIX-lea, de către Murad Mirzaian, fiul lui Manuc-Bei, în amintirea tatălui. Conacul includea un palat în stil neoclasicist francez, o biserică armenească, un castel de vânatoare, acareturi și turnuri de pază. Pădurea din apropiere a fost transformată în parc. Castelul de vânatoare este considerat o bijuterie a arhitecturii eclectice basarabene, fiind edificat după proiectul lui Alessandro Bernardazzi. În arhitectura castelului sunt combinate elementele mai multor stiluri: pseudo-gotic, mauritan și renașcentist francez. Bernardazzi s-a inspirat din arhitectura castelelor medievale, înzestrând edificiul cu turnulețe, având în vârf stegulețe metalice, un foișor (astăzi dispărut) care amintea minaretele musulmane.

La sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. XX, în Basarabia apar mari complexe gospodărești agricole pentru producerea mărfurilor destinate piețelor interne și externe. În vecinătatea reședințelor rurale se amenajează curți gospodărești, cu edificii din piatră, care serveau drept locuință pentru vechil, cămin pentru lucrători, clădiri pentru contabilitate, depozite și magazine, adăposturi, remize și șure. În apropiere se înălțau instalații tehnice populare sau construcții inginerești moderne (mori, oloinițe, crame cu pivnițe).

Multe conace basarabene sunt astăzi într-o stare avansată de degradare: o parte din clădiri au dispărut, altele au devenit gunoiști. Într-o situație mai bună se află conacele transformate în muzee, care au beneficiat de lucrări de restaurare: casa-muzeu Alexandru Donici (s. Donici, r. Orhei), casa-muzeu Constantin Stamatî (or. Ocnița), casa-muzeu „A.S. Pușkin” (s. Dolna, r. Nisporeni).

2. Constituirea parcurilor nobiliare. În sec. XIX – începutul sec. XX, pe teritoriul Basarabiei au fost întemeiate cca 50 de grădini și parcuri nobiliare. Fondatorii lor erau moșieri străini (polonezi, ruși, armeni, austrieci etc.), precum și nobili autohtoni (Stroescu, Cazimir, Leonard etc.). Proprietarii parcurilor erau oameni înstăriți, provenind din diverse categorii sociale (nobili, negustori, militari ș.a.). La amenajarea parcurilor au participat specialiști din domeniile arhitecturii, ingineriei, dendrologiei, geografiei plantelor. În parcurile nobiliare s-a concentrat astfel o colecție impunătoare de specii de arbori autohtoni, precum și de proveniență străină, care s-au adaptat climei locale. Fondul vegetal se completa cu specii achiziționate de la grădinile botanice din Rusia, România și Europa Occidentală. Parcurile mai aveau lacuri, foișoare, podulețe, grupuri statuare. Parcurile nobiliare din Basarabia nu au un stil unitar, dar reprezintă un mozaic de elemente din întreaga istorie a arhitecturii peisagistice. Specialiștii au identificat, în vechile parcuri basarabene, ecouri ale grădinilor din Roma și din China antică, din Italia medievală și din Franța epocii barocului, diverse modele de grădini din Anglia.

Cele mai vechi parcuri de arhitectură peisagistică sunt parcul din s. Miclești, r. Criuleni (fondat în 1805 de boierul Andronache Donici) și cel din s. Drochia, r. Drochia (întemeiat de boierul polonez A. Demianovici, în anul 1812). În a doua jumătate a sec. al XIX-lea, sunt create parcuri în apropierea satelor Milești, r. Nisporeni, și Iarova, r. Soroca. Însă majoritatea parcurilor nobiliare apar la sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. XX. Cea mai densă rețea de asemenea parcuri se află în nordul republicii (raioanele Briceni, Edineț, Ocnița, Dondușeni, Drochia). Mai puține au existat în sud, o zonă săracă în păduri. Menționăm, în această regiune, parcul de pe moșia satului Leuntea, r. Căușeni, și parcul de lângă s. Olănești, r. Ștefan Vodă.

Cât timp au avut stăpâni, în perioada țaristă și în cea interbelică, parcurile erau îngrijite și bine păstrate. Odată cu anexarea Basarabiei la URSS și emigrarea proprietarilor, parcurile au avut mult de suferit, fiind considerate un element burghez. Pe parcursul deceniilor, multe parcuri s-au transformat în păduri ori au dispărut definitiv. Speciile exotice au fost înlocuite treptat prin plante și arbuști autohtoni. Lacurile, fiind neîngrijite, s-au înnămolit, s-au acoperit cu stuf și plante de baltă. De asemenea, a fost distrusă o parte considerabilă a elementelor de arhitectură ale conacelor. Potrivit *Legii privind ariile naturale protejate de stat* (1998), 15 parcuri vechi nobiliare dețin statut de monumente de arhitectură peisagistică. Între acestea se numără parcurile din satele Ivancea, r. Orhei, Mândâc, r. Drochia, Țaul și Rediu-Mare, r. Dondușeni ș.a.

3. Parcul din satul Țaul, r. Dondușeni. Raionul Dondușeni deține cele mai multe parcuri vechi nobiliare, situate în localitățile Țaul, Corbu, Cernoleuca, Rediu-Mare și Târnova. Cel mai

valoros, din punct de vedere arhitectonic, cel mai întins și bogat în plante exotice e parcul din apropierea satului Țaul (Fig. 23-24). Fondatorul lui este bancherul Andrei Pommer (1851-1912), francez de origine, căsătorit cu Alexandra Bogdan, fiica unui nobil basarabean. Dorind să-și înveșnicească numele prin construirea unui parc dendrologic, Pommer îl invită pe inginerul-decorator Ippolit Vladislavski-Padalko, autorul mai multor proiecte de parcuri în Basarabia și Ucraina. Parcul din Țaul a fost amenajat între anii 1901-1904. Plantarea și îngrijirea vegetației au întâmpinat dificultăți din cauza secetei, iernilor geroase și rozătoarelor. Cu mari cheltuieli, au fost identificate surse de apă pentru irigație, la peste 100 de metri adâncime. La crearea parcului s-au folosit peste 200 de specii de plante din Europa, America de Nord și Extremul Orient. Dintre arbori predomină coniferele veșnic verzi – 21 de specii. I. Vladislavski-Padalko a adus personal din Japonia 500 de puiți de salcâm japonez. Parcul include un conac în stil baroc, inspirat din arhitectura engleză. Alături de conac a fost sădită viță de vie, livezi de nucari și alți pomi fructiferi. Existau sectoare cu plantații de zmeură, coacăz și cais. Principalul element compozițional al parcului îl constituia lacul, cu o suprafață de 2,5 ha, format prin zăgăzuirea unui pârâu din apropiere. Parcul avea o rețea extinsă de alei, o punte pe lac, foșoare din lemn. În perioada sovietică, pe teritoriul parcului Țaul s-au aflat conducerea unui sovhoz-tehnicum (astăzi, Colegiul agricol Țaul), precum și un sanatoriu (în prezent, Sanatoriul „Constructorul”). De-a lungul timpului, clădirea conacului a suferit intervenții. Acareturile inițiale și unele elemente arhitecturale au fost demolate. În 2013, au demarat lucrările de reabilitare a conacului și a parcului Țaul.

Bibliografie recomandată:

P. Tarhon. *Parcurile vechi boierești din Republica Moldova*. Chișinău: Pontos, 2013, p. 30-39, 55-69.

В.В. Дормидонтова. *Гармония искусства и природы. Об усадебных парках Молдовы*. Кишинев, 1992, с. 11-21.

Temă pentru lucru individual:

Utilizând materiale din presă, rezumați istoria și starea actuală a unui fost conac nobiliar de pe teritoriul Republicii Moldova. Formulați propuneri cum ar putea fi protejat, restabilit și pus în valoare.

**9. MONUMENTELE DE ARHITECTURĂ ECLEZIASTICĂ MODERNĂ
ȘI CONTEMPORANĂ**

1. Evoluția arhitecturii ecleziastice în perioada țaristă.

2. Bisericile proiectate de Al. Bernardazzi.

3. Arhitectura ecleziastică interbelică.

1. Evoluția arhitecturii ecleziastice în perioada țaristă. După anexarea la Imperiul Rus, Basarabia a beneficiat un timp de autonomie administrativă (1812-1828). Acest statut s-a răsfrânt inclusiv asupra construcției locașurilor de cult. Bisericile au continuat să fie ridicate în conformitate cu tradițiile arhitectonice specifice Principatului Moldovei. Astfel, noile biserici respectă compartimentarea tradițională în altar, naos, pronaos, pridvor și, uneori, antepridvor. Decorațiunile lor reflectă elemente ale barocului tardiv. Între locașurile construite în primele două decenii de la anexarea Basarabiei, se numără bisericile „Sf. Gheorghe” (Chișinău), „Adormirea Maicii Domnului” (Mănăstirea Hârbovăț), „Sfânta Treime” (Mănăstirea Saharna) etc.

După pierderea autonomiei regiunii, începând cu anii '30 ai secolului al XIX-lea, se construiesc biserici cu o arhitectură caracteristică Rusiei. La Sankt-Petersburg se publicau albume cu proiecte de clădiri civile și tipuri de biserici autorizate pentru a fi construite în diferite regiuni ale imperiului țarist, inclusiv în Basarabia. Un jalon care a marcat trecerea la o nouă etapă în arhitectura ecleziastică, în spațiul pruto-nistrean, îl constituie Catedrala „Nașterea Domnului” din Chișinău (Fig. 25), edificată între 1830-1836, după proiectul arhitectului Avraam Melnikov. Arhitectura locașului reflectă stilul neoclasicismului rus (are mai multe elemente împrumutate din Grecia antică – porticuri cu coloane în stil doric, fronton, friză cu triglife ș.a.). Catedrala are trei altare, cel principal purtând hramul bisericii. La propunerea Arhiepiscopului Dimitrie Sulima, altarele laterale urmau a fi consacrate unor martiri venerați în Țara Moldovei – Sf. Nichita Romanul și Sf. Ioan cel Nou. Însă autoritățile au decis ca altarele să fie dedicate Sfântului Aleksandr Nevski și Sfântului Nicolae (patronii spirituali ai împăratului rus Nicolae I, aflat pe tron în acea perioadă)¹². Catedrala a fost amplasată pe o înălțime ce domina cartierele vechi ale orașului, situate în vale. Ea se afla între partea veche (moldovenească) a Chișinăului și cea nouă, edificată după 1812. Sfântul locaș devenea astfel centrul urbei, deținând o poziție dominantă și simbolizând puterea monarhiei ruse în regiune. În această ordine de idei, e semnificativ că autoritățile ruse își doreau ca edificiul Catedralei „Nașterea Domnului” să depășească, prin mărime, arhitectură și decor, locașurile ortodoxe din Principatele Române. Fuseseră proiectate două catedrale de acest model, pentru a fi înălțate la Chișinău (edificiul mai mare) și la Bolgrad (clădirea mai mică). Dar în urma unei confuzii, proiectul bisericii de dimensiuni mai mici a fost implementat la Chișinău, pe când la Bolgrad se află o catedrală mai spațioasă.

¹² În prezent, altarele laterale sunt dedicate Adormirii Maicii Domnului, respectiv, Binecredinciosului Voievod Ștefan cel Mare și Sfânt.

Bisericile construite între mijlocul sec. XIX – înc. sec. XX, reflectă stilurile neobizantin și neorus, care pe atunci erau în vogă. Edificiile cuprind teme și motive caracteristice arhitecturii medievale ruse, potrivit percepțiilor și realizărilor tehnice ale vremii. Asemenea locașuri, în Chișinău, sunt „Întâmpinarea Domnului” (1880), „Sf. Teodor Tiron”, zisă și „Ciuflea” (1858-1881) ș.a. Unele biserici, construite înaintea anilor '30 ai secolului al XIX-lea, după lucrările de reparație, au suferit modificări în acord cu principiile stilului neorus. O excepție, în cadrul arhitecturii din perioada țaristă, o reprezintă biserica „Sf. Treime” (1913-1930) din s. Cuhureștii de Sus, r. Florești, proiectată de Aleksei Șciusev, ctitorită de familia de nobili Bogdan din aceeași localitate. În arhitectura ei se îmbină creator stilul bizantino-balcanic (alternanța pietrei și a cărămizii în exterior) și cel medieval moldovenesc (planul trilobat; cupola sprijinită pe arce piezișe; ocnițele și plăcile de ceramică, situate sub streășină). Biserica este însoțită de o fântână, o poartă cu turn-clopotniță și un gard din piatră, care se îmbină armonios cu edificiul bisericii.

2. Bisericile proiectate de Al. Bernardazzi. Între creațiile ilustrului arhitect Alessandro Bernardazzi se numără și câteva biserici. La Chișinău, el a proiectat biserica „Sfântul Mare Mucenic Pantelimon” (1891), unul dintre cele mai frumoase lăcașe de la sfârșitul secolului al XIX-lea (Fig. 26). Orașenii o mai numeau „biserica grecească” sau „biserica Sinadino”. A fost construită cu sprijinul financiar al fraților Ioan și Victor Sinadino, reprezentanții unei familii grecești influente. La subsolul bisericii se afla un cavou spațios pentru mormintele membrilor familiei Sinadino. Slujitorii bisericii urmau să provină din rândul grecilor nativi, fiind aleși de către reprezentanții comunității grecești din Chișinău și ai ctitorilor. Sfânta Liturghie trebuia să aibă loc în limba greacă.

Biserica este construită în stil neobizantin, cu elemente de arhitectură armeană. Are formă de cruce grecească (cu toate laturile egale) în plan. Zidurile au fost construite din piatră de calcar fățuită și cărămidă roșie. Alternanța brâurilor de calcar (având nuanțe deschise ori întunecate) și a celor de cărămidă (roșietice ori galbene) conferă expresivitate sfântului locaș. Îmbinarea pietrei și a cărămizii e un procedeu inspirat din Imperiul Bizantin, fiind întâlnit, de asemenea, în bisericile medievale din Bulgaria, Țara Românească. Fațada bisericii „Sf. Pantelimon” mai e împodobită cu plăci de ceramică, coloane decorative, arcade oarbe, capete de leu înscrise în medalion (pe stâlpii gardului). În interior, locașul a fost împodobit cu mozaicuri, vitralii color și pictură murală. Turla de deasupra naosului e susținută de patru arce care se intersectează, procedeu inspirat din arhitectura armeană.

În 1895, Bernardazzi construiește capela Gimnaziului de Fete din Chișinău, astăzi – biserica „Sf. Cuvioasa Teodora de la Sihla”. Toate instituțiile de învățământ din oraș, în perioada

țaristă, aveau propria capelă (de dimensiuni mici, fiind destinate unui număr restrâns de enoriași). Arhitectura locașului este inspirată din arhitectura rusă (cupolele în formă de bulb, pavilioanele laterale cu coloane robuste) și cea otomană (turnulețele cu acoperiș ascuțit amintesc minaretele moscheilor). Ca și la biserica „Sf. Pantelimon”, arhitectul a alternat brâurile din piatră fățuită de diferite nuanțe. Fațada principală este unică în arhitectura ecleziastică din Basarabia, fapt care sublinia că nu e o biserică obișnuită, dar aparține unei instituții laice (gimnaziul de fete).

Unul dintre ultimele edificii proiectate de Al. Bernardazzi este paraclisul „Aleksandr Nevski” din orașul Ungheni (1905). Locașul se deosebește de alte creații ale arhitectului prin absența detaliilor abundente și a exceselor coloristice. Edificiul e dedicat victoriei armatei ruse în războiul ruso-româno-turc din anii 1877-1878, care a pus capăt dominației otomane asupra multor creștini din Peninsula Balcanică (sârbi, muntenegreni, bulgari). Anume la Ungheni, în 1877, împăratul rus Alexandru II a citit ordinul de începere a operațiunilor militare contra Imperiului Otoman.

Asemeni edificiilor civile construite de Alessandro Bernardazzi, bisericile sale ilustrează capacitatea arhitectului de a asimila elemente ale stilurilor din diferite epoci și spații geografice. El le-a îmbinat în mod creator și a găsit soluții arhitectonice originale.

3. Arhitectura ecleziastică interbelică. După Marea Unire din 1918, în arhitectura ecleziastică basarabeană se manifestă stilul neoromânesc. Acesta pune în valoare elemente din arhitectura bisericilor medievale din Țările Române. Visarion Puiu, episcop de Hotin (1923-1935), cu sediul la Bălți, a contribuit la promovarea stilului neoromânesc în arhitectura ecleziastică. La inițiativa acestui ierarh, la Bălți este construită Catedrala Episcopală „Sfinții Împărați” (1934). Arhitectura sa reflectă îmbinarea elementelor de arhitectură tradițională (planul triconc) și ale stilului neobizantin. O altă biserică din aceeași urbe, biserica „Sfânta Parascheva” (1924-1935), se inspiră din arhitectura muntenească, mai exact, a bisericii episcopale de la Curtea de Argeș: ferestrele mici, de formă oblică, ale tamburelor turlor; decorul exterior format din discuri, panouri și brâuri în torsadă. Locașul se dorea a fi un omagiu adus Episcopiei de Argeș, locul unde a păstorit Visarion Puiu, până a veni la Bălți.

Merită subliniată și contribuția lui Visarion Puiu la cercetarea arhitecturii ecleziastice basarabene. Între 1918-1921, clericul a deținut funcția de Exarh al Mănăstirilor din Basarabia. Concomitent, a fost președintele Societății Istorico-Bisericești din Chișinău, membru al Comisiei Monumentelor Istorice și al Comisiei Arhivelor Statului din Basarabia. Având acces la un bogat material documentar, el a publicat mai multe studii de istorie bisericească (*Mănăstiri din*

Basarabia, Documente din Basarabia ș.a.). V. Puiu a alcătuit și o valoroasă listă de monumente istorice din Basarabia, cuprinzând biserici de mir și mănăstirești.

Între alte edificii înălțate în perioada interbelică menționăm turnul-clopotniță de la intrarea în Mănăstirea Curchi, construit în 1924. Acesta reprezintă o replică micșorată a turnului-clopotniță de la intrarea în curtea Catedralei Reîntregirii Neamului din Alba Iulia. De asemenea, multe biserici din Basarabia, construcția cărora a început în perioada țaristă, au fost finisate în stil neoromânesc (biserica „Sf. Gheorghe” din Ocnîța, 1924, ș.a.).

După al Doilea Război Mondial, autoritățile sovietice interzic construcția noilor biserici. Majoritatea locașurilor de cult sunt închise. Multe biserici sunt demolate, altele sunt folosite în scopuri străine de destinația edificiului (depozit, sală de sport ș.a.) ori lăsate în paragină. În acest mod au dispărut multe monumente importante de arhitectură ecleziastică (bisericiile „Sfinții Arhangheli” și „Sfântul Ilie” din Chișinău, clopotnița Catedralei „Nașterea Domnului” ș.a.).

Bibliografie recomandată:

T. Stăvilă, C. Ciobanu. *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova*. Ediția a II-a. Chișinău: Editura ARC, 2014, p. 179-190, 236-239.

И. М. Бубис. *Зодчие Бернардацци*. Кишинэу, Louisville: Полиграфкомбинат, 1997, с. 44.

www.monument.sit.md

www.oldchisinau.com/kladbishha-cerkvi-sinagogi/starye-cerkvi-kishinyova

Temă pentru lucru individual

Alcătuiți un text informativ prin care să motivați turiștii străini să viziteze bisericile din sec. XIX-XX, de pe teritoriul Republicii Moldova.

10. CIMITIRELE ORTODOXE

1. Noțiuni generale.

2. Tipuri de monumente funerare.

3. Alte construcții din cimitire.

1. Noțiuni generale. Cimitirul se definește drept un spațiu îngrădit unde sunt înhumați morții. În traducere din limba greacă, *cimitir* înseamnă „loc de dormit”. Etimologia cuvântului subînțelege că răposații nu au trecut în neființă, dar vor învia, recăpătându-și trupurile, la Judecata de Apoi. În primele secole ale erei noastre, cuvântul *cimitir* denumea doar mormintele evreilor și ale creștinilor. Aceștia din urmă erau înmormântați pe loturi private (membrii familiilor înstărite), de-a lungul drumurilor publice, în afara zidurilor cetăților, în galerii subterane (*catacombe*). În prezent, cuvântul *cimitir* este folosit generic pentru orice spațiu destinat înmormântărilor, indiferent de religie (cimitire mai există la musulmani, budiști etc.). O altă denumire pentru cimitir este *necropolă*, adică „oraș al morților”. Prin modul de amenajare și ritualurile desfășurate pe teritoriul lor, cimitirele reflectă credințe religioase, atitudini sociale, considerații estetice și sanitare. Datorită valorii lor istorice și culturale, unele cimitire au devenit adevărate obiective turistice (d.ex., Cimitirul „Șerban Vodă”/Bellu din București, „Cimitirul vesel” din s. Săpânța, jud. Maramureș).

În spațiul dintre Prut și Nistru, începând din Preistorie, au existat diverse tipuri de cimitire. Unele comunități preistorice practicau incinerarea (arderea), altele – înhumarea. În ultimul caz, defuncții erau înmormântați în necropole tumulare (cu o movilă de pământ deasupra câtorva morminte), necropole plane (fără movile deasupra) sau tumuli aparte (o movilă deasupra unui singur mormânt). Deasupra mormintelor erau uneori plasate stele antropomorfe (pietre având cioplită fața umană, uneori – mâinile și elemente din îmbrăcăminte). De la mijlocul secolului al VI-lea î.Hr., pe teritoriul nostru sunt atestate și catacombe (răposatul era plasat într-o nișă săpată în perete, sub pământ), care au aparținut sciților, dar și altor comunități.

Cimitirele creștine, din perioada medievală, se individualizează prin amplasarea lor în jurul bisericii. Acest fapt exprima aspirația creștinilor de a fi mai aproape de locul unde preotul aduce Sfânta Jertfă pentru cei vii și pentru cei morți. Se credea că, în lumea de dincolo, familia va păstra aceeași structură ca și în lumea pământească. Din acest motiv, membrii unei familii erau adesea înmormântați alături. Cimitirul devenea astfel o imagine micșorată a localității, a comunității umane. Nu se admitea înmormântarea străinilor în cimitir. De exemplu, la începutul secolului al XVIII-lea, locuitorii din s. Furceni, r. Orhei, au refuzat să înmormânteze un ofițer suedez în cimitirul din sat, spunând că „la învierea morților nu o să-l cunoască băștinașii noștri de aici, și apoi o să iasă de acolo mare ceartă între ei”¹³. După anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, în 1812, autoritățile au interzis înmormântările în interiorul localității. Din considerente de ordin sanitar și edilitar, cimitirele trebuiau amplasate în afara satului sau a orașului. Asemenea

¹³ *Călători străini despre Țările Române*. Volum îngrijit de M. Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, vol. VIII, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 355.

măsurile au fost adoptate și în alte țări europene. Concomitent, restricțiile au condus la erodarea tradițiilor locale de amenajare a spațiilor funerare și a bisericilor din cimitire.

2. Tipuri de monumente funerare. Cimitirele ortodoxe cuprind mai multe monumente de arhitectură și sculptură: biserica, capela, morminte, cruci, pietre funerare, drumuri, cărări, porți, foișoare, pavilioane etc. În continuare vom descrie succint câteva tipuri de monumente funerare de mare vechime (sec. XVI-XIX), constituind un valoros patrimoniu cultural al țării noastre.

Lespedea funerară reprezintă o dală (placă) de piatră, așezată orizontal pe suprafața mormântului. Majoritatea lespezilor au inscripții (de-a lungul chenarului de la margine sau în câmpul central) și ornamente (Fig. 27). Pentru persoanele înstărite, inscripțiile și decorul lespezilor erau executate în relief, iar pentru ceilalți erau incizate (zgâriate). În câmpul central al lespezii, de regulă, era reprezentată o cruce. Textul de pe lespede preciza numele răposatului, anul decesului, eventual, cine a comandat lespede. Menționăm că anii erau uneori indicați de la Facerea Lumii, alteori – de la Nașterea Domnului. Iată câteva exemple: „Această piatră o au împodobit aici pan Simion Stroici, marele vistiernic, aici a îngropat pe fiul său Ionașco la anul 7120 [=1612]”¹⁴ (Kamenet-Podolsk, Ucraina); „Supt această piatră odihnești mutatul din viață Mătei Rășcanu ci s-au săvârșit la anu 1825 ghenar 21”¹⁵ (s. Selișteea Nouă, r. Călărași); „Această piatră de mormânt care a înfrumusețat-o Caftona fiului său...”¹⁶ (1652, s. Hlinaia, r. Edineț).

Stâlpul funerar-comemorativ este o dală de piatră, dispusă vertical în partea de vest a mormântului. Asemeni lespezilor de mormânt, stâlpii sunt însoțiți de un chenar ornamentat, de semnul crucii și un text comemorativ. În inscripție sunt menționate numele răposaților, uneori și ale persoanelor vii, însoțite de o scurtă rugăciune. Textul putea include și alte informații, devenind o adevărată relatare istorică: „Pominești Do[a]mne pri robul tău Vasili Verdeș: cari au murit di ciumă în anul: 7280 [=1722]”¹⁷ (s. Ustia, r. Dubăsari); „Aice odihnești robul lui Dumnezeu Pavăl Zaharii din satul Buicani și moarte lui sau întâmplat din căruți viendă de la Chișinău s-au prăvălit aice și oricine va ceti să zacă Dumnezău să-l iarti 1812 octombrie 30”¹⁸ (sect. Buiucani, mun. Chișinău). Unii stâlpi funerari au formă rectangulară, alții – trapezoidală, cu baza mai îngustă îngropată în pământ. În ultimul caz, stâlpul are proporțiile sicriului și forma corpului uman: îngust la picioare și lat la umeri. Stâlpul trapezoidal mai imită scutul medieval,

¹⁴ M. Brihuneț, *Cimitirele Ortodoxe din Republica Moldova. Istorie. Arhitectură. Sculptură (sec. XVIII – prima jum. a sec. XIX)*, Chișinău, Cartdidact, 2019, p. 347.

¹⁵ *Ibidem*, p. 321.

¹⁶ *Ibidem*, p. 223.

¹⁷ *Ibidem*, p. 338.

¹⁸ *Ibidem*, p. 320.

pe care era zugrăvit semnul crucii. Compoziția sugera ideea că fiecare creștin e un ostaș al Domnului, aflat în luptă cu necredincioșii.

Pe stâlpi și lespezile funerare întâlnim mai multe motive ornamentale cu origini precreștine: *soarele*, *arborele* (reprezintă Arborele Vieții sau Arborele Cunoașterii binelui și al răului), *firul răsucit/torsionat* (semnifică infinitul), *rombul* (simbolizează fertilitatea pământului, precum și geneza vieții pe pământ), *zigzagul* sau o *linie șerpuitoare* (numită în popor *apa morților*, adică râul care, potrivit mitologiei populare românești, desparte lumea celor vii de cea a morților), *bradul*.

Întâlnim zugrăvite diverse forme de cruce – cu patru, șase, opt sau chiar zece laturi. Uneori, crucea este însoțită de alte motive ornamentale: uneltele Patimilor Mântuitorului (sulița cu care a fost împuns sub coastă, buretele agățat pe o trestie, cuiele, ciocanul și cleștele), craniul lui Adam (la baza crucii), monograma lui Hristos (IS HS NI KA), soarele și luna. Pe unele pietre funerare apare „crucea românească”, având brațele egale și fiecare din cele patru extremități terminată într-o cruce.

Decorul pietrelor funerare marca înalta origine socială a familiei răposatului. Aceasta deoarece numai persoanele bogate (răzeșii, clerul înalt, nobilimea) își puteau permite să-și înveșnicească numele prin instalarea unei asemenea lespezi funerare. Pentru comparație, lespezi funerare, bogat ornamentate și cu inscripții, mai întâlnim pe mormintele domnitorilor Țărilor Române și ale membrilor familiilor lor. În schimb, mormintele oamenilor de rând aveau câte o cruce de lemn care, sub impactul factorilor de mediu, dispărea cu timpul.

Crucea funerară, un alt tip de monument, reprezenta o cruce de piatră cu patru laturi și elemente antropomorfe. Laturile crucii erau acoperite de text, aranjat în rânduri, despărțite de linii (Fig. 28).

3. Alte construcții din cimitire. Între alte construcții cu valoare patrimonială, aflate pe teritoriul cimitirelor, menționăm **porțile de acces**. Prin ele se intra de sărbători sau la înmormântări. Specialiștii evidențiază două tipuri de porți de acces în cimitire, păstrate până în prezent: (a) poartă de acces inclusă în turnul clopotniță; (b) poartă de acces separată. În comparație cu porțile de dimensiuni monumentale din Maramureș sau Transcarpatia, cele din Republica Moldova sunt mai reduse ca dimensiuni, fiind însă proiectate pentru trecerea cortegiului funerar. De regulă, poarta și **gardul cimitirului** erau executate în aceeași manieră, formând un ansamblu unitar. Realizarea unei porți de piatră și a unui gard impunător era în puterea unei comunități și a unor ctitori înstăriți din localitate, având și idei moderne, care s-au gândit la delimitarea spațiului cimitirului de cel locuit de oamenii vii. Însă majoritatea cimitirelor

aveau garduri de nuiele care, la necesitate, erau reparate ori schimbate de comunitatea locală, cu acordul administrației bisericești. Cu regret, din cauza războaielor, a politicii distructive a statului, dar și a intervenției locuitorilor, multe porți și garduri vechi din cimitire au dispărut ori se află într-o stare avansată de degradare.

Un loc aparte în cimitir revine *pristolului* – masa din mijlocul altarului bisericii, pe care se țin obiectele necesare oficierei liturghiei. După dărâmarea bisericii din cimitir, pristolul era îngădit, iar în jur se amenaja o construcție pentru a proteja acest loc sfânt. Pristolul bisericii reprezenta un trunchi de copac (de formă cubică sau fățuit în opt laturi) sau o temelie de piatră. Deasupra lui era înălțat un mic edificiu de formă cubică, având acoperiș piramidal, iar în vârf – o cruce. Alteori, deasupra pristolului se construia un mic paraclis sau o clopotniță.

Bibliografie recomandată:

M. Brihuneț. *Cimitirele ortodoxe din Republica Moldova. Istorie. Arhitectură. Sculptură (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*. Chișinău: Cartdidact, 2019, p. 209-253.

E. Bâzgu, M. Ursu. *Arhitectura vernaculară în piatră*. Chișinău: Știința, 2009, p. 100-119.

Cimitirul Eroilor din Chișinău. Recviem sau Renaissance? Chișinău: Bons Offices, 2011, p. 3-9, 15-23.

Д. Гоберман. *Поклонные кресты Молдовы / Troițele moldovenești*. Санкт-Петербург: Искусство России, 2004, с. 11-16.

Temă pentru lucru individual:

Exprimați-vă opinia față de posibilitatea includerii unor cimitire în cadrul traseelor turistice din Republica Moldova. Ce ar putea întreprinde operatorii turistici, autoritățile publice și savanții pentru a facilita accesul turiștilor la monumentele din cimitire, precum și pentru a le proteja?

11. MULTICULTURALITATEA REFLECTATĂ ÎN PATRIMONIUL IMOBIL

1. Locașuri de cult catolice.

2. Patrimoniul evreilor.

3. Arhitectura armenilor.

1. Locașuri de cult catolice. Încă în perioada medievală, în Țara Moldovei au locuit diverse comunități etno-religioase. După anexarea Basarabiei de către Rusia, în 1812, țarismul a

încurajat colonizarea regiunii cu imigranți din sudul Dunării (bulgari, găgăuzi), germani, polonezi, francezi, elvețieni etc. Particularitățile culturii fiecărei etnii se reflectă în construcțiile pe care le-au înălțat, mai ales, în edificiile de cult și în spațiile funerare.

Principalul locaș al creștinilor catolici din Basarabia e Catedrala „Providența Divină”. A fost înălțată între 1840-1843, din banii comunității catolice (majoritatea polonezi) și cu susținerea țarului Nikolai I. La elaborarea proiectului edificiului a participat Iosif I. Charlemagne, arhitect al curții imperiale ruse, profesor la Academia de Arte Plastice din Sankt-Petersburg. Clădirea făcea parte dintr-o serie de modele de biserici catolice în stil neoclasic, elaborate de arhitecții ruși. Interiorul locașului este sobru, fără decorația sculpturală specifică altor biserici catolice. Totuși, coloanele din interior se termină în frumoase capiteluri corintice, iar de-a lungul tavanului observăm *modilioane* (ornamente ale consolelor). În biserică domină albul – culoarea marmurei altarului, a pereților, coloanelor, tavanului și bolții. Inițial, intrarea era precedată de o *loggia* (galerie exterioară), având partea superioară în arc, aidoma lăcașelor renașcentiste din Italia. Alături de biserică se aflau odinioară casa parohială, casa organistului, școala parohială poloneză, un teren de sport și o grădină. Până în prezent s-au păstrat doar clădirile casei parohiale și a școlii poloneze. În perioada sovietică, parohia romano-catolică este desființată. Locașul găzduiește, succesiv, un club, un studio de înregistrare a sunetului, un depozit al „Moldova-film” și un teatru poetic. În 1989, este retrocedat credincioșilor catolici.

O mărturie importantă a istoriei și culturii catolicilor din Moldova o reprezintă Cimitirul catolic din Chișinău, înființat în primul deceniu după anexarea Basarabiei (după unele date, în 1822). Aici erau înmormântați polonezii (necropola mai e numită „cimitirul polonez”) și catolicii de alte etnii. În perioada postbelică devine un cimitir comun. În anii '60 ai sec. XX, multe monumente funerare sunt distruse ori mutilate, pentru a face loc noilor morminte. Totuși, pe teritoriul cimitirului se mai păstrează monumente funerare, cu valoare artistică, ce reprezintă identitatea populației catolice. Unele monumente poartă inscripții în limbile polonă, cehă ș.a. În aceeași ordine de idei, remarcăm capela de deasupra criptei familiei Ohanowicz (catolici de etnie armeană, mari proprietari funciari), construită între 1913-1922, care servea drept paraclis al cimitirului. Capela are o arhitectură eclectică, cu elemente ale stilului gotic (portalul cu arc ogival, contrafortii în trepte). Aceasta amintește micile edificii de cult din Polonia, Galiția ș.a. (sec. XII-XIII), adică din regiunile de unde au venit polonezii și armenii catolici în Basarabia. Se presupune că edificiul ar fi fost înălțat după proiectul lui Alessandro Bernardazzi. Capela este actualmente într-o stare deplorabilă.

Dintre alte exemple de arhitectură catolică, incluse în *Registrul monumentelor ocrotite de stat*, menționăm: biserica „Sf. Nicolae” din Bălți (în prezent, locaș ortodox), construită între

1791-1795 de arhitectul austriac Weisman; biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Orhei, de stil neogotic (1914); fosta biserică romano-catolică „Sf. Ioan” (1937) din s. Stârcea, r. Glodeni; biserica „Sf. Caietan” (sfârșitul sec. XVII – începutul sec. XVIII) din s. Rașcov, r. Camenca, Transnistria.

2. Patrimoniul evreilor. Potrivit unor estimări, în 1939, în Chișinău existau 65 de sinagogi și alte case de rugăciune evreiești¹⁹. Dintre acestea, în prezent, activează doar una – *Sinagoga geamgiilor* (sau a sticlarilor), care a aparținut breslei evreiești a sticlarilor. Clădirea a fost construită la sfârșitul secolului al XIX-lea, în stil eclectic (sunt prezente detalii neoclasiche și gotice). Clădirea a fost parțial distrusă în al Doilea Război Mondial, fiind apoi renovată. Locașul include mai multe săli specifice cultului evreiesc: sala de rugăciuni, un spațiu separat (*șill*) pentru femei, camere pentru oaspeți și discuții de afaceri, camere pentru prepararea hranei (*coser*). În continuarea sinagogii se află clădirea brutăriei unde se prepară *azima*, necesară cultului religios.

În capitală s-a mai păstrat *Sinagoga de fân* (sfârșitul sec. al XIX-lea), denumită astfel deoarece era situată în apropierea pieței unde se vindea fânul. Tot aici se afla o instituție de învățământ evreiască (*ieșiva*), numită „Școala din Sinai”. Actualmente, edificiul are statut de monument de importanță locală, fiind abandonat. Clădirile altor sinagogi sunt într-o stare avansată de degradare (Sinagoga cu azil „Y.L. Țirilson”, Sinagoga funebră din Cimitirul evreiesc). Unele au fost reconstruite sau reprofile pentru alte instituții. O sinagogă de la începutul sec. XX s-a păstrat la Soroca și una – în s. Rașcov, r. Camenca (sec. XVII), ambele având statut de monumente istorice. Clădiri ale fostelor sinagogi există și în alte orașe (Călărași, Cimișlia, Otaci etc.)

În Chișinău, au existat trei cimitire evreiești. Unicul păstrat până în prezent, *Noul cimitir evreiesc*, datează din sec. al XIX-lea. Este un sit valoros datorită monumentelor funerare vechi, multe având inscripții în alfabet ebraic și lespezi (*matseva*) din piatră adusă din Palestina. Multe lespezi au fost decorate de meșteri iscușiți. Ei au reprezentat imagini ce exprimă metaforic sfârșitul vieții (pasăre moartă, copac frânt etc.) sau profesia răposatului (foarfece, cizmă, vioară etc.). Aici odihnește Yehuda Leib Țirilson, rabinul principal al Basarabiei între 1918-1941, deputat în Parlamentul României, important promotor al învățământului evreiesc. În același cimitir au fost îngropate sulurile Torei, profanate în timpul Pogromului din 1903, locul fiind marcat printr-un monument comemorativ. În 1959, o parte a cimitrului e distrusă, pe teritoriul respectiv fiind amenajat Parcul *Alunelul*. Starea actuală a sitului e dezastruoasă, o mare parte din

¹⁹ Bo Larsson (ed.), *At home or abroad? Chișinău, Černivci, L'viv and Wrocław. Living with Historical Changes to Borders and National Identities*, Riga, Dardedze, 2020, p. 40.

morminte sunt abandonate. Guvernul de la Chișinău a planificat reabilitarea cimitirului, înființarea aici a unui centru cultural-istoric și a unui muzeu de istorie a evreilor din Republica Moldova.

În țara noastră se mai păstrează construcții ce reprezintă patrimoniul cultural al evreilor: Școala profesională evreiască pentru fete, Școala Talmud Tora, Spitalul evreiesc (Chișinău); moara de apă din s. Briceva, r. Dondușeni; cimitirele evreiești din Orhei (cel mai vechi din republică, are fragmente de lespezi din sec. XVII), s. Vadul Rașcov, r. Șoldănești (una din cele mai mari necropole), Briceni, Telenești, Basarabeasca etc.

3. Arhitectura armenilor. Biserica apostolică armenescă „Sf. Maica Domnului” din Chișinău a fost construită între 1803-1804, pe ruinele unei biserici moldovenești. Edificiul nu are o compoziție unitară, deoarece a suportat lucrări de construcție în diferite perioade. Lăcașul posedă trăsături ale arhitecturii moldovenești (nava alungită, turnul clopotniță, absida rotunjită), armenesti (acoperișurile piramidale și ascuțite, crucile sculptate ce decorează portalul intrării principale, altarul din piatră), arabo-musulmane (loggia) și ale clasicismului francez. În interior, cupolele și zidurile au fost pictate. În pridvorul locașului este înmormântat negustorul și diplomatul armean Manuc Bei, alături de fiicele sale Mariam și Gaiane. S-au păstrat lespezile lor funerare, cu inscripții în armeană și rusă. În curtea locașului odihnește arhiepiscopul armean Gheorg Ter Mkrțean (decedat în 1871) și alte personalități. Cu regret, unele lespezi au dispărut.

Unele morminte ale etnicilor armeni întâlnim în Cimitirul Ortodox Central din capitală. În secolul al XIX-lea este amenajat un cimitir armenesc alături de cel catolic. Aici putem vedea pietre de mormânt (*hacikari*) specifice culturii armenice. Ele conțin ornamente realizate la un înalt nivel profesionist, în atelierele din Chișinău: crucea flancată de imaginile soarelui și lunii (antropomorfizate), reprezentări ale viței de vie, chiparoșilor (simbolizând Arborele Vieții). Multe monumente funerare sunt însoțite de epitafuri scurte sau dezvoltate în limba armeană. Pe teritoriul necropolei se află Biserica armeană „Învierea Domnului”, construită deasupra mormântului lui Boris Bogdasarov (decedat în 1912), reprezentantul unei familii înstărite de armeni din Basarabia. Locașul a fost cedat creștinilor catolici, în 1964, care au adus aici inventar de cult catolic și au pictat pereții interiori.

În Republica Moldova se mai păstrează locașuri de cult armenesti, cu valoare patrimonială: biserica „Sfânta Născătoare de Dumnezeu” din Orhei (construită între 1902-1903, se presupune, după proiectul lui Al. Bernardazzi), biserica „Sf. Grigorie Luminătorul” din Bălți (1910-1912). Pietre funerare armenesti au mai fost atestate în cimitirele din Grigoriopol, Căușeni, satele Teșcureni (r. Ungheni) și Horodiște (r. Râșcani).

Bibliografie recomandată:

Chișinău. *Enciclopedie*. Editor: I. Colesnic. Chișinău: Museum, 1997, p. 79-80, 83-84, 144-145.

T. Nesterov. *Arhitectura Catedralei romano-catolice „Providența Divină” din Chișinău*. În: *Analecta Catholica*, vol. I, Chișinău, 2005, p. 173-176.

T. Nesterov. *Biserica „Sf. Caetan” din Rașcov*. În: *Analecta Catholica*, vol. II, Chișinău, 2006, p. 213-226.

Д. Гоберман. *Забутые камни. Еврейские надгробия в Молдове*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000, с. 5-21.

А. Тораманян. *Из истории строительной деятельности армян в Молдавии*. Москва: Внешторгиздат, 1991, с. 68-105.

www.monument.sit.md

Temă pentru lucru individual:

Fotografiați și descrieți o clădire sau un monument funerar aparținând unei comunități minoritate din Republica Moldova. Argumentați valoarea sa istorică și culturală. Propuneți modalități de protejare a monumentului respectiv.

12. MONUMENTELE DE FOR PUBLIC

1. Generalități. Cele mai vechi monumente de for public.

2. Monumentele din perioada interbelică.

3. Monumentele postbelice.

1. Generalități. Cele mai vechi monumente de for public. Monumentele de for public reprezintă creații de artă plastică monumentală (statui, busturi, plăci sculptate, troițe ș.a.), amplasate într-un spațiu public (în parcuri, în fața primăriilor, școlilor, căminelor culturale etc.).

Aceste monumente pot fi consacrate unei personalități, unui eveniment istoric, contribuind la promovarea valorilor naționale sau universale. În Republica Moldova, creațiile respective sunt ocrotite prin *Legea monumentelor de for public* (2011). Potrivit legii, monumentele de for public pot fi de importanță *națională* sau *locală*. Ministerul Culturii este responsabil pentru completarea *Registrului național al monumentelor de for public*, eliberarea avizelor privind realizarea și amplasarea lor, intervențiile asupra acestor monumente. Autoritățile locale de nivelul întâi (primăria satului sau a comunei) și doi (consilii și direcții raionale) întocmesc registre ale monumentelor de importanță locală, asigură protejarea monumentelor naționale și locale de pe teritoriul aflat în administrarea lor.

Dintre monumentele comemorative, de până la Primul Război Mondial, păstrate pe teritoriul republicii, menționăm: „Stâlpul Leahului”, s. Sauca, r. Ocnița, dedicat hatmanului polonez Zolkiewski, care a murit aici (1620); obeliscul din apropierea satului Badicul Moldovenesc, r. Cahul, ridicat în 1914, dedicat victoriei armatei ruse lângă Larga (1770); obeliscul de lângă or. Vulcănești, inaugurat în 1849, în memoria luptei de la Cahul (1770); obeliscul lui Simeon Voronțov, participant în aceeași bătălie; obeliscul Regimentului 55 Podolia, din armata rusă, lângă Bender, instalat în 1912; „Stâlpul lui Sfetlici”, un obelisc în memoria cneazului Grigori Potemkin, lângă s. Rădenii Vechi, r. Ungheni, de la mijlocul sec. al XIX-lea. Majoritatea acestor monumente evocă victoriile și sacrificiile armatei ruse în confruntările cu otomanii. Ele elogiază prestigiul imperiului țarist și sugerează privitorilor că, datorită acestor războaie, istoria Basarabiei a devenit legată de cea a Rusiei.

Între cele mai vechi monumente de for public se numără bustul poetului Aleksandr Pușkin din Grădina Publică „Ștefan cel Mare și Sfânt”, Chișinău. Inaugurarea monumentului a avut loc pe 26 mai 1885 (ziua de naștere a poetului). Autorul lui este sculptorul rus, academicianul Aleksandr M. Opekușin. În aspect cronologic, monumentul din Chișinău a fost al treilea instalat în Imperiul Rus, după cele din Moscova (1880) și Sankt-Petersburg (1884), realizate de același sculptor. Bustul lui Pușkin din Chișinău este o copie micșorată a chipului marelui poet, după monumentul din Moscova. Pe pedestal sunt inscripționate versuri din poezia lui Pușkin „Către Ovidiu” («Здесь, лирой северной пустыни оглашая, скитался я ...»), evocând exilul său în Basarabia, precum și anii trăiți în această regiune (1820, 1821, 1822, 1823). Cu prilejul centenarului morții poetului, pe una din laturi a apărut traducerea românească a versurilor, realizată de Nicolae Costenco („Cu lira nordică,/ dând glas pustietății,/ Am rătăcit aci...”). Inițial, monumentul se afla pe o alee laterală, denumită în cinstea poetului (aici, se zice, Pușkin prefera să se plimbe). În perioada sovietică, întregul parc s-a numit „A.S. Pușkin”, iar monumentul a fost mutat în centrul parcului, pe locul actual. Aceste schimbări, care aduceau

personalitatea lui Pușkin în prim-planul atenției publice, se înscriu în politica autorităților timpului de promovare a culturii ruse.

2. Monumentele din perioada interbelică. Între cele două războaie mondiale, în Basarabia a fost instalat un număr impunător de monumente de for public. La inițiativa autorităților locale, a oamenilor de cultură ș.a., în multe localități au fost instalate troițe din lemn sau monumente din piatră (obeliscuri), dedicate soldaților români căzuți în Primul Război Mondial și pentru făurirea României Mari (Fig. 29). Aceste monumente comemorative erau realizate de sculptori profesioniști sau de meșteri populari. Ele reprezintă creații valoroase, ce reflectă curente artistice interbelice, precum și elemente ale artei populare. În aceeași perioadă, au fost instalate busturi și statui dedicate multor personalități istorice (Ioan Vodă cel Viteaz, regele Ferdinand I), politicieni contemporani (I. Inuleț, I. Gh. Brătianu, I. Gh. Duca), scriitori (M. Eminescu, Șt. O. Iosif, O. Goga). Conștiente de mesajul patriotic românesc al acestor monumente, organele sovietice au dispus distrugerea multora dintre ele. Totuși, o parte s-au păstrat până în prezent (cele aflate în curțile bisericilor, în cimitire). În acest sens, menționăm troița dedicată „Eroilor ardeleni morți în războiul sfânt” de la Mănăstirea Saharna, r. Rezina ș.a. Multe monumente sunt afectate de degradare, necesitând a fi urgent restaurate și conservate.

Un celebru monument interbelic, devenit cartea de vizită a capitalei, e statuia lui Ștefan cel Mare și Sfânt din centrul Chișinăului. A fost dezvelită pe 29 aprilie 1928, la împlinirea a zece ani de la Unirea Basarabiei cu România. Pentru realizarea statuii, sculptorul Alexandru Plămădeală a întreprins o călătorie în locuri istorice, studiind portretul mural al domnitorului (la Mănăstirea Voroneț) și documente de arhivă privind epoca sa. Postamentul statuii, realizat de arhitectul Eugen Bernardazzi (fiul lui Alessandro Bernardazzi), conținea motive din arta populară și imita forma unei cetăți din Moldova medievală. Din carierele de la Cosăuți, jud. Sorooca, a fost extrasă piatra pentru postament și pentru amenajarea piațetei aferente. Bronzul pentru turnarea statuii provine din topirea a 6 tunuri turcești, capturate drept trofee în Războiul de independență al României (1877-1878). După ocuparea Basarabiei de către armata sovietică, monumentul a suferit de mai multe ori. În anii războiului, a fost evacuat la Vaslui, iar soclul – demolat (1940). A fost readus la Chișinău (1942), fiind apoi trimis la Craiova (1944). În 1945 este instalat la Chișinău, dar crucea, spada, soclul și inscripțiile sunt schimbate. Într-un timp, autoritățile sovietice intenționau să-l dea jos de pe postament. Decizia a fost înlocuită cu cea de a-l strămuta cu 18 m în adâncul parcului „A. S. Pușkin” (pentru a nu concura cu statuia lui Lenin din centrul capitalei). Pe 31 august 1989, monumentul revine pe locul inițial, postamentul e restaurat (conform aspectului inițial) și sunt restabilite inscripțiile (cu unele modificări).

În 1937, la Orhei este dezvelit monumentul lui Vasile Lupu, autor – sculptorul român Oscar Han. Prefectura județeană a comandat monumentul respectiv, luând în considerație că domnitorul a ctitorit biserica „Sf. Dumitru” din oraș, păstrată până astăzi. Chipul lui Vasile Lupu se inspiră din portretele de epocă. El ține în mână o filă tipărită, sugerând contribuția domnitorului la apariția primelor cărți tipărite din Țara Moldovei. În anii celui de-al Doilea Război Mondial, monumentul este evacuat la Iași, apoi readus la Orhei și din nou trimis peste Prut (la Iași sau, după alte surse, la Craiova). După 1945, monumentul lui Vasile Lupu revine la Orhei, dar își schimbă de câteva ori locul amplasării. În 2004, după restaurarea statuii și construcția unui nou postament, monumentul e instalat în piața publică centrală a orașului, în fața clădirii Consiliului raional Orhei, aproape de locul unde fusese inaugurat inițial.

3. Monumentele postbelice. Pe parcursul perioadei sovietice, în republică au fost instalate numeroase monumente de for public, înfățișându-i pe K. Marx, Fr. Engels, V.I. Lenin, luptători pentru puterea sovietică, activiști ai partidului comunist și lideri ai statului sovietic. Unele dintre ele aveau o valoare artistică autentică, altele erau produse în serie. Pe 25 august 1991, Prezidiul Parlamentului Republicii Moldova a adoptat hotărârea „Cu privire la lichidarea urmărilor propagandei ideologiei comuniste”. În consecință, o parte dintre monumentele respective au fost demontate și plasate în depozite, iar unele – distruse. Totuși, în diverse localități și chiar în capitală, au mai rămas monumente ale ideologiei comuniste, amplasate în spațiile publice (Monumentul eroilor comsomolului leninist, Monumentul luptătorilor pentru puterea sovietică, ambele în Chișinău).

Un număr impunător de monumente postbelice au fost dedicate diferitor evenimente istorice, în special, operațiilor militare și ostașilor căzuți în al Doilea Război Mondial. În republică există peste 400 de morminte comune și individuale ale militarilor sovietici care au murit în anii conflagrației mondiale. În apropierea mormintelor respective au fost amenajate monumente comemorative și plăci cu numele celor decedați. Dintre cele mai mari obiective de acest gen, menționăm complexele memoriale „Eternitatea” din Chișinău (inaugurat în 1975) și „Capul de pod Șerpeni” (finalizat în 2004).

Autoritățile sovietice au instalat, de asemenea, statui și plăci comemorative în amintirea personalităților științei și culturii, originare din Moldova (A. Șciusev, N. Dimo) sau din alte republici ale URSS (V. Dokucaev, M. Gorki, T. Șevcenko ș.a.). Un eveniment important, în procesul revenirii la valorile naționale, l-a constituit inaugurarea, pe 29 aprilie 1958, în parcul „A.S. Pușkin” din Chișinău, a „Aleii clasicilor literaturii moldovenești”. Aceasta cuprindea inițial 12 busturi ale cărturarilor și scriitorilor, majoritatea originari din Moldova din dreapta

Prutului (V. Alecsandri, Gh. Asachi, I. Creangă, M. Eminescu ș.a.). Se recunoștea astfel continuitatea între literatura din RSS Moldovenească și cea din Moldova istorică. Era depășit clișeu ideologizat că toate realizările din RSSM ar începe de la pretinsa „eliberare” a Basarabiei de către URSS. Busturile au fost realizate de mai mulți sculptori valoroși – Lazăr Dubinovschi, Lev Averbuh, Iosif Cheptănaru ș.a. După 1990, aleea s-a extins prin includerea unor mari scriitori români, născuți în Muntenia și Transilvania (O. Goga, G. Coșbuc, L. Blaga, T. Arghezi, M. Eliade, N. Stănescu etc.). Complexul a fost redenumit „Aleea clasicilor literaturii române”, exprimând conștiința că basarabenii aparțin întregului spațiu cultural românesc.

Bibliografie recomandată:

Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova. Chișinău: Știința, 1994, p. 78-84, 175-183.

I. Rusanovschi. *Războiul Monumentelor. Soarta monumentelor din Basarabia, Bucovina de Nord, Transnistria din perioada 1918-1944.* Chișinău: Editura Cu drag, 2018, p. 319-343, 441-450.

Alexandru Plămădeală – un promotor al frumuseții clasice. Selecție, prefață, tabel cronologic și coordonare de V. Malanețchi. Chișinău: Știința, 2020, p. 108-113, 131-144.

M. Подлесная. *Времена жизни кишиневского памятника А.С. Пушкину.* Кишинев: Б.и., 2018, с. 90-100, 122-124, 135-153.

Temă pentru lucru individual:

Fotografați și descrieți cel puțin un monument de for public din localitatea natală. Analizați mesajul pe care îl transmite monumentul.

13. PATRIMONIUL INDUSTRIAL

1. Generalități.

2. Monumente industriale din Republica Moldova. „Podul Eiffel” din Ungheni.

3. Castelul de apă al lui Bernardazzi.

1. Generalități. Patrimoniul industrial cuprinde vestigiile culturii industriale, care au valoare istorică, tehnologică, socială, arhitecturală sau științifică. Asemenea vestigii pot fi clădirile fabricilor, mașinile și instalațiile tehnice, morile, minele, căile ferate, podurile etc. Din patrimoniul industrial mai fac parte locuințele muncitorilor, școlile și bisericile dintr-o zonă

industrială. Preocupările pentru patrimoniul industrial s-au afirmat în Anglia, la mijlocul anilor '50 ai secolului trecut. Fiind una din primele țări cuprinse de revoluția industrială (mijlocul sec. al XVIII-lea), pe teritoriul Angliei s-au păstrat numeroase clădiri și construcții ce reflectă diferite etape ale industrializării. Acest proces a modelat peisajul cultural al țării și a influențat viața comunităților locale. Construcțiile industriale sunt astfel parte integrantă a patrimoniului cultural al poporului englez, deoarece oglindesc istoria, modul de viață, realizările sale științifice și culturale. Încetarea activității întreprinderilor și dispariția construcțiilor industriale, în multe regiuni, a constituit un imbold pentru cercetarea și protejarea acestui patrimoniu.

Treptat, valoarea patrimoniului industrial începe a fi recunoscută la nivel internațional. În 1973, se înființează *Comitetul Internațional pentru Conservarea Patrimoniului Industrial* (TICCIH). Consiliul Europei emite recomandări (în 1979 și 1990) privind protejarea și conservarea patrimoniului tehnic și industrial. În *Lista Patrimoniului Mondial UNESCO* încep a fi incluse și situri industriale: Marile situri miniere din Valonia (Belgia), Orașul maritim și comercial Liverpool (Anglia), Căile ferate montane din India etc.

Un document de referință, în acest domeniu, îl constituie *Carta Patrimoniului Industrial* (numită și *Carta de la Nijni Taghil*) din 2003. Autorii săi afirmă că revoluția industrială constituie unul din fenomenele istorice cruciale care au marcat omenirea și viața pe Terra. Iată de ce, diversele expresii ale activității industriale (construcții, procese, unelte, orașe, peisaje) trebuie studiate și explicate publicului, iar cele mai relevante exemplare să fie protejate. Patrimoniul industrial poate avea o valoare socială (reflectă viețile oamenilor simpli, ale angajaților întreprinderilor), științifică și estetică. Merită atenție, în special, exemplarele rare de patrimoniu industrial, cele mai vechi sau de pionierat. Autorii cartei încurajează alcătuirea repertoriilor de obiective industriale, care ar conține descrieri, desene, fotografii și chiar filme realizate în timpul funcționării întreprinderilor. În afară de construcțiile materiale, trebuie documentate și cunoștințele implicate în diverse procese industriale, pentru a fi transmise următoarelor generații. Reutilizarea vechilor situri industriale, reangajarea forței de muncă locale poate oferi o șansă de dezvoltare regiunilor defavorizate.

Patrimoniul industrial poate fi salvat prin înființarea muzeelor în cadrul fostelor întreprinderi sau în apropierea altor construcții industriale. Una din primele instituții de acest gen îl constituie ansamblul muzeal de la Ironbridge Gorge (cuprinde 10 muzee), lângă or. Birmingham, zona în care a început revoluția industrială și unde s-a construit primul pod din fier turnat (în 1779). Muzee similare (amenajate în interiorul furnalelor, fabricilor, minelor) s-au deschis în mai multe țări europene, SUA și Canada. Înființarea muzeelor a favorizat păstrarea în bune condiții a construcțiilor industriale și a impulsionează dezvoltarea economiei locale (prin

apariția magazinelor, restaurantelor, atelierelor, centrelor de documentare destinate turiștilor). O altă modalitate de conservare a acestui patrimoniu constă în utilizarea fostelor spații industriale în alte scopuri (cafenele, săli pentru expoziții și alte evenimente culturale), dar păstrând intacte elementele construcțiilor industriale.

2. Monumente industriale din Republica Moldova. „Podul Eiffel” din Ungheni. Pe teritoriul Republicii Moldova există mai multe mărturii de activitate industrială, având valoare de patrimoniu. În raioanele de nord se află circa 300 de cariere și mine. Doar o parte dintre ele funcționează în prezent. În interiorul minelor se descoperă roci, vestigii paleontologice și arheologice de valoare științifică. Acest fapt constituie un argument pentru ca cele mai importante mine să fie luate sub ocrotirea statului.

În spațiile publice din mai multe localități întâlnim mostre de tractoare, automobile, locomotive, troleibuze ș.a., scoase din uz și plasate pe postamente, aidoma unor monumente. Menționăm, bunăoară, primul troleibuz care a circulat pe străzile din capitală, în 1949. Troleibuzul este actualmente expus în Parcul nr. 1 de troleibuze din Chișinău. S-au păstrat, de asemenea, primele blocuri administrative și de producere ale Regiei Transport Electric Chișinău. În interiorul lor a fost amenajat Muzeul „Gloriei Muncii”, unde este reflectată istoria dezvoltării transportului electric din capitală.

Registrul monumentelor ocrotite de stat include mai multe tipuri de construcții industriale de pe teritoriul republicii: fabrici (fabrica de vin a familiei Mimi, s. Bulboaca, r. Anenii Noi, sfârșitul sec. XIX; fabrica de zahăr din Râbnița, 1898), mori cu aburi (în s. Briceva, r. Dondușeni; s. Șofrâncani, r. Edineț; „Moara Roșie” din Chișinău ș.a.), poduri feroviare (la Ungheni, Tighina, Otaci). Majoritatea edificiilor respective necesită restaurare și conservare, pentru a putea fi valorificate în plan cultural.

Una dintre cele mai populare atracții turistice din Moldova o constituie podul feroviar peste Prut, din or. Ungheni, considerat a fi creația renumitului arhitect francez Gustave Eiffel. În anii '70 ai secolului al XIX-lea, autoritățile ruse construiseră aici un pod metalic, pentru transport feroviar, dar care a fost afectat de viiturile Prutului. Terminarea podului avea o mare importanță strategică, pentru a facilita deplasarea armamentului și a trupelor ruse care urmau să participe în Războiul ruso-româno-turc din 1877-1878. Atunci, autoritățile vremii l-ar fi angajat pe Gustave Eiffel care, în acel timp, se afla la Iași, implicat în construcția Hotelului „Traian”. Eiffel a propus un nou proiect de pod. Aliajul și niturile folosite la construcția podului se consideră identice cu cele utilizate, mai târziu, pentru Turnul Eiffel din Paris. Podul ar fi fost dat în exploatare pe 21 aprilie 1877. Pe lângă numele arhitectului francez, podul de la Ungheni

este asociat și altor evenimente importante: în 1885 a fost traversat de Mihai Eminescu, cu trenul care se îndrepta spre Odessa; în 1990 și 1991, aici are loc „Podul de flori”, când, pentru prima oară după al Doilea Război Mondial, a fost permisă trecerea liberă pentru românii de pe ambele maluri ale Prutului. În 2012, Consiliul orășenesc Ungheni a atribuit construcției denumirea oficială „Podul Eiffel”. Cercetările recente au contestat participarea lui Gustave Eiffel la construcția podului feroviar de la Ungheni. Vasile Iucal, directorul Muzeului de Istorie și Etnografie din Ungheni, a stabilit că inginerul și savantul rus N. A. Bebeliubski (1845-1922), celebru constructor de poduri, a edificat un pod de fier peste Prut, la Ungheni, se presupune că în anul 1876. Podul respectiv a fost distrus în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, iar actualul pod a fost construit de autoritățile sovietice în 1946.

3. Castelul de apă al lui Bernardazzi. Din creația lui Alessandro Bernardazzi fac parte și câteva edificii industriale. Marele arhitect a proiectat câteva turnuri de apă în orașul Chișinău și în apropierea Spitalului de psihiatrie de la Costiujeni. Până astăzi s-a păstrat doar unul dintre ele – Castelul de apă cu foisor de foc, înălțat la sfârșitul secolului al XIX-lea, la intersecția actualelor străzi G. Bănulescu-Bodoni și A. Mateevici (Fig. 30). Castelul servea drept rezervor de apă și post de observație a incendiilor. Cu ajutorul motoarelor electrice și a apeductelor, apa era pompată în turn din *Izvorul Măzărachi*, situat în apropierea râului Bâc. Datorită necesității de a aproviziona cu apă turnul respectiv (precum și altele două, astăzi dispărute), a început construcția apeductului orașului. La temelia turnului se aflau boxe unde se păstrau instrumentele de lucru ale pompierilor. Etajul superior era înzestrat cu ferestre largi, orientate în toate direcțiile. Atunci când observau un incendiu, pompierii coborau din turn, umpleau butoaiele cu apă și plecau să stingă focul. Faptul că postul de observație și turnul de apă se aflau în aceeași clădire, economisea considerabil timpul pompierilor și permitea a acorda ajutor mai rapid.

La construcția castelului de apă s-a folosit piatră fățuită de calcar, îmbinată cu rânduri de cărămidă arsă (în registrul inferior al clădirii). Este un procedeu de tradiție bizantină, întâlnit și la alte edificii proiectate de Alessandro Bernardazzi. Soclul monumentului e puțin înclinat în pantă, imitând astfel turnurile medievale. În registrele superioare ale turnului, alternează piatra de nuanțe deschise și închise, amintind arhitectura otomană. Etajul superior era inițial din lemn. Formele lui sunt imitate astăzi în piatră. Monumentul a suferit în timpul seismelor, fiind ulterior reconstruit după imagini de epocă (între 1980-1983). În prezent, aici se află Muzeul de Istorie al orașului Chișinău.

Bibliografie selectivă:

Gh. Boda. *Perspective și interpretări ale patrimoniului în secolele XX-XXI*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2018, p. 142-154.

Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova. Chișinău: Știința, 1994, p. 160-163.

E. Bâzgu. *Arhitectura tradițională – memorie identitară*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2018, p. 444-447, 454-460.

V. Iucal. *Destrămarea mitului: construcția podului feroviar peste râul Prut, la Ungheni*. În: *Tyragetia*, vol. XIII (XXVIII), nr. 2, 2019, p. 171-182. Disponibil online: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/171-182_Iucal_1.pdf

www.ticcih.org

www.erih.net

www.ironbridge.org.uk

Temă pentru lucru individual:

Descrieți un edificiu industrial din Republica Moldova, având valoare istorică. Propuneți modalități de conservare și valorificare a construcției respective.

14. CAUZELE DETERIORĂRII ȘI DISPARIȚIEI OBIECTIVELOR DE PATRIMONIU IMOBIL

1. Cataclisme naturale și conflagrații.

2. Politica distructivă a statului.

3. Realități de la începutul mileniului III.

1. Cataclisme naturale și conflagrații. Multe obiective de patrimoniu imobil au suferit reconstrucții ori au dispărut în urma cataclismelor ce s-au abătut în spațiul pruto-nistrean. Regiunea este afectată periodic de seisme, inundații, alunecări de teren, unele soldate cu mari pierderi materiale și umane. Menționăm, în continuare, doar câteva dintre cele mai puternice seisme și consecințele lor asupra clădirilor cu valoare istorică. În urma seismului din 1802 s-a

prăbușit turla și au fost fisurate zidurile bisericii „Adormirea Maicii Domnului” de la Mănăstirea Căpriana. Restaurarea locașului (între 1819-1820) a condus la dispariția mai multor elemente arhitectonice tradiționale (sistemul de boltire, clopotnița, forma ușilor și ferestrelor). Cutremurul din 11 noiembrie 1940 a provocat prăbușirea Castelului Închisorii din Chișinău, a afectat serios edificiul Muzeului Central de Studiere a Ținutului (actualul Muzeu Național de Etnografie și Istorie Naturală) și multe alte clădiri. Cutremurul din 1977 a distrus Liceul Comercial din Chișinău (pe acel loc se află astăzi Liceul „A.S. Pușkin”).

Alături de catastrofele naturale, operațiile militare de pe teritoriul nostru au cauzat dispariția a numeroase valori de patrimoniu. În timpul războaielor ruso-turce din sec. al XVIII-lea, orașul Chișinău a fost ars și devastat în repetate rânduri. A fost distrusă biserica domnească „Sfântul Nicolae”, pe atunci, principalul locaș al urbei, datând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În 1788, după intrarea armatelor ruse în Țara Moldovei, unitățile turcești se retrag și incendiază Chișinăul. Un martor ocular, secund-maiorul von Raan, scria despre urmările incendiului: „Aici se văd sobe și coșuri, resturi ale celor mai bune case, care au fost aproximativ în număr de 300. Prăvăliile negustorilor, care formau un pătrat de piatră de 300 de stânjeni împrejur, zac sub cenușă, tot așa cum și vreo 6-7 biserici”²⁰.

Între 1917 – începutul lui 1918, bandele bolșevizate și soldații ruși dezertori devastează conacele marilor proprietari de pământ din Basarabia. Astfel, în toamna lui 1917, în apropiere de Cahul, a fost jefuită și arsă vila lui Alexei Cara-Vasile (1846-1915), primarul orașului Cahul, deputat în Parlamentul României și în Duma Rusă. În conac se afla o colecție de tablouri, o bibliotecă impunătoare și instrumente muzicale ce s-au pierdut irecuperabil.

În anii celui de-al Doilea Război Mondial, pe teritoriul republicii, au fost distruse circa 30 de mii de clădiri. Au suferit grav orașele Bălți, Orhei, Tiraspol și Chișinău. Din capitală au dispărut multe dintre cele mai frumoase clădiri – Casa Eparhială (numită și Casa lui Serafim), Școala Eparhială de Fete, sediul Facultății de Științe Agricole, Gara feroviară. Au fost grav avariate Primăria, Catedrala „Nașterea Domnului”, Banca Municipală (Sala cu Orgă), case ale nobilimii, școli, bănci comerciale, hoteluri etc. O bună parte din clădiri au fost aruncate în aer în timpul retragerii Armatei Roșii (iulie 1941).

2. Politica distructivă a statului. În perioada postbelică are loc reconstrucția parțială a Chișinăului și extinderea sa teritorială. Unele clădiri mai importante sunt reconstruite utilizând imagini vechi (Primăria, Gara feroviară, blocul I al Academiei de Muzică, Teatru și Arte

²⁰ Фон-Раан, *Перечень из собственного своего журнала в продолжении прошедшей войны при завоевании Молдавии и Бессарабии с 1787 по 1790 годы*, Кишинев, 1891, с. 51; apud A. Eșanu. *Chișinău. File de istorie*. Chișinău: Editura Museum, 1998, p. 26.

Plastice). Însă clădirile refăcute se deosebesc de cele inițiale: lipsesc unele elemente arhitectonice, spațiile interioare sunt ajustate pentru noi necesități. Concomitent, se construiesc bulevarde și străzi largi prin centrul istoric al orașului. În acest mod sunt distruse cartiere și sute de clădiri vechi. Suferă mult partea medievală a capitalei („Orașul de Jos”), având clădiri reprezentative pentru tradițiile arhitecturii autohtone. A fost ștearsă de pe fața pământului Biserica „Sfântul Ilie” (datând din 1806) și cimitirul adiacent, fiind construită în loc Procuratura generală și prelungită actuala stradă Gavriil Bănulescu-Bodoni. Necropole întregi ori unele sectoare ale lor, conținând morminte ale personalităților basarabene (Al. Bernardazzi, P. Gore ș.a.) și monumente funerare, au fost nivelate pentru a face loc noilor construcții. Este cazul Cimitirului Militar de Onoare (pe locul lui s-a ridicat Clinica Republicană de Pulmonologie și Ftiziatrie), Cimitirului Lipovenesc (pe teritoriul Complexului Memorial „Eternitate”) și al celui Luteran (în regiunea Cinematografului „Gaudeamus”), a unei părți din cimitirul Bisericii „Sfinții Constantin și Elena” (pe terenul eliberat s-a construit Circul) etc.

Multe obiective de patrimoniu au fost lichidate din motive ideologice. În anii războiului sau în perioada postbelică, din spațiile publice au dispărut monumente care evocau personalități și evenimente din istoria românilor, incomode regimului sovietic: Lupoaița romană, Monumentul celor Trei Martiri (Alexei Mateevici, Simion Murafa, Andrei Hodorogea), busturile pictorului Nicolae Grigorescu, al regelui Carol al II-lea (toate în Chișinău), Monumentul Eroilor, bustul prim-ministrului I.Gh. Duca (Bălți), bustul domnitorului Ioan Vodă cel Cumplit (Cahul) etc. Este oprit serviciul divin în Catedrala „Nașterea Domnului”. Clădirea e transformată în sală de expoziții, crucea de pe cupolă este demontată, iar turnul clopotniță a fost aruncat în aer (1962). Tot în anii postbelici este distrusă Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil”, supranumită „Soborul vechi” (pe locul ei s-a construit Cinematograful „Moscova”), precum și Biserica evanghelic-luterană „Sfântul Nicolae” (acum aici se înalță Președinția).

Politica ateistă a regimului sovietic a avut consecințe dezastruoase asupra mănăstirilor basarabene. Este declanșată o campanie de închidere a locașurilor sfinte, edificiile lor fiind transformate în depozite, spitale, case de copii, sanatorii etc. În acest mod s-au pierdut vechi picturi murale, s-au deteriorat monumente de arhitectură, au fost risipite valori ale patrimoniului mobil. În 1953, bunăoară, este închisă Mănăstirea Curchi (r. Orhei). Pe teritoriul gospodăriei mănăstirii se înființează o școală profesională agricolă. Ulterior, în incinta mănăstirii este organizat un azil pentru bolnavii psihici. Comisia de lichidare a mănăstirii a dispus arderea a arhivei locașului, bibliotecii, icoanelor, obiectelor de cult. Mănăstirea Căpriană, una dintre cele mai vechi din Moldova, inclusă în lista monumentelor ocrotite de stat, este închisă în 1962. A fost distrusă fresca interioară din cele trei biserici ale sale. Cimitirul mănăstirii este nivelat cu

buldozerul. De asemenea, s-a pierdut biblioteca, tezaurul de icoane, veșminte bisericești etc. Din aproximativ 20 de mănăstiri și schituri din republică, după 1961, a continuat să funcționeze doar Mănăstirea Japca.

3. Realități de la începutul mileniului III. Proclamarea independenței Republicii Moldova, democratizarea societății, revenirea la valorile religioase au creat un cadru favorabil pentru ca patrimoniul cultural să fie acceptat și protejat în toată diversitatea sa. Totuși, patrimoniul imobil al țării noastre a suferit mult, după 1991, din cauza lipsei cadrului normativ și instituțional ce ar proteja diferite categorii de bunuri culturale. Pe parcursul ultimelor trei decenii, Republica Moldova a ratificat mai multe convenții internaționale, au fost adoptate legi și regulamente privind protejarea patrimoniului arheologic, a monumentelor de for public, a mormintelor și operelor comemorative de război. S-au constituit organe de specialitate, responsabile pentru implementarea prevederilor legale – Agenția de Inspectare și Restaurare a Monumentelor, Agenția Națională Arheologică. Cu regret, integritatea obiectivelor patrimoniu este frecvent subminată din cauza ignorării legii, a corupției și indiferenței. În majoritatea cazurilor, arhitecții și autoritățile publice, care autorizează construcții noi sau modificări ale celor existente, sunt principalii responsabili pentru pierderea valorilor de patrimoniu.

În intervalul anilor 1993-2010, în Chișinău au fost demolate 77 de monumente istorice. Unul dintre cele mai mediatizate cazuri este demolarea conacului (vilei) familiei Teodosiu, situat lângă clădirea Președinției. Conacul fusese construit în stil neoclasic, în a doua treime a secolului al XIX-lea. Era singura clădire păstrată dintr-un complex de locuințe. Odinioară, aici se desfășurau baluri și alte întruniri ale nobilimii basarabene. În 2005, Guvernul a decis excluderea conacului din *Registrul monumentelor de istorie și cultură al municipiului Chișinău*, iar ulterior clădirea a fost demolată. Dintre alte cazuri grave menționăm lichidarea casei de raport a familiei S. Rapp (str. Sfatul Țării 17) și a unui alt conac urban de pe aceeași stradă (str. Sfatul Țării 59). Recent (în 2020) a fost demolată casa familiei Kalinin (str. Mitr. Gavriil Bănulescu-Bodoni 1), datând din 1875, mostră de arhitectură clasicistă tardivă, cu elemente populare.

Edificiile istorice sunt frecvent amenințate și de alte intervenții nefaste. Astfel, după demontarea acoperișului și pereților despărțitori, clădirea este abandonată, până când, afectată de ploii și înghețuri, se distruge treptat (este cazul, bunăoară, al Conacului Râșcanu-Derojinschi din capitală, proiectat de Al. Bernardazzi, precum și a numeroase conace boierești din republică). Uneori, clădirile istorice sunt parțial demolate ori incorporate în edificii noi, păstrându-se doar fațadele. În timpul lucrărilor de reparație, decorațiile plastice (sculpturi, ornamente în relief) din exterior și interior sunt înlăturate. Elementele vechi de tâmplărie și feronerie se înlocuiesc cu

pieșe noi, ușile și geamurile – cu elemente din termopan. Pereții sunt acoperiți cu tencuială ori pietriș, denaturând aspectul original al edificiului (Fig. 31). Între încălcările frecvente se mai numără construcția mansardelor cu 1-2 nivele sau a anexelor, înălțarea în apropiere a clădirilor moderne, cu multe etaje, fără nicio legătură cu tradițiile arhitectonice ale urbei (a se vedea blocurile nefinisate din vecinătatea vilei lui Vladimir Herța și a fostului Hotel „Suisse”, pe bd. Ștefan cel Mare și Sfânt) (Fig. 32). În 2010 se estima că 155 de monumente de arhitectură din capitală au suferit din cauza unor atare intervenții. Situația patrimoniului construit din Chișinău, localitatea cu cele mai multe clădiri istorice păstrate, oglindește de fapt problemele din întreaga republică.

Nu doar patrimoniul construit, dar și siturile arheologice sunt periclitate de lucrările de construcție sau cele agricole. În unele raioane (Camenca, Râbnița ș.a.) au fost nivelate zeci de morminte funerare (tumuli) în care se puteau afla vestigii valoroase. În vârful altor morminte s-au instalat rezervoare de apă ș.a. Sectoare ale tumulilor sunt folosite pentru a construi case și acareturi. O pierdere gravă s-a produs la construcția tronsonului de cale ferată Giurgiulești-Cahul (2007-2008). În pofida avertismentelor specialiștilor, lucrările de amenajare a terasamentului au condus la distrugerea a 26 de situri arheologice. Între situri se număra o cetate de pământ unică, din vremea lui Ștefan cel Mare. Aceasta era întărită cu o palisadă de lemn și șanț. Se presupune că cetatea făcea parte dintr-un sistem de fortificații defensive, construite de marele domnitor după cucerirea Chilie și Cetății Albe de către otomani (1484). Pe locul ei s-au mai descoperit o așezare din perioada romană și una din secolele IX-X d.Hr. Din păcate, buldozerele au lichidat valurile de pământ și vestigiile din interiorul cetății. Amenajarea căii ferate, de asemenea, a afectat negativ fauna Rezervației Naturale „Prutul de Jos”.

Bibliografie selectivă:

Cartea neagră a patrimoniului cultural al municipiului Chișinău. Chișinău: Continental Grup, 2010, p. 93-100. Disponibil online:

https://issuu.com/ghenador/docs/cartea_neagra_a_patrimoniului_cultural_al_municipi

www.airmc.wordpress.com

Temă pentru lucru individual:

Utilizând materiale din presă și observații proprii, realizați o investigație despre o clădire sau un alt monument istoric afectat de intervenții recente. Analizați ce elemente ale monumentului au dispărut și argumentați importanța păstrării lor.

15. MODALITĂȚI DE CONSERVARE ȘI VALORIFICARE

A OBIECTIVELOR DE PATRIMONIU

1. *Conservarea: aspecte generale.*

2. *Muzeificarea patrimoniului imobil.*

3. *Crearea parcurilor arheologice.*

1. *Conservarea: aspecte generale.* Conservarea unei clădiri istorice (sau a unor componente ale ei) reprezintă ansamblul acțiunilor menite a asigura existența fizică a construcției, păstrând elementele care-i conferă individualitate istorică și culturală. Este un proces complex ce impune cooperarea specialiștilor din diferite domenii (arhitectură, arte plastice, arheologie, istorie, urbanism, inginerie), respectarea normelor naționale și internaționale pentru asemenea lucrări. Conservarea începe de la **documentarea** amănunțită a imobilului și a stării sale actuale. Este necesară cunoașterea istoriei clădirii, a etapelor sale de construcție, a materialelor și tehnologiilor care s-au folosit. Documentarea vizează întregul edificiu – partea exterioară și cea interioară, inclusiv patrimoniul mobil (obiectele de artă, mobila ș.a.). Este importantă, de asemenea, cunoașterea personalităților și evenimentelor istorice legate de clădire, valoarea ei socială, simbolică, emoțională etc. Toate aceste informații vor fi necesare în timpul lucrărilor de conservare, pentru a menține individualitatea istorică și culturală a bunului de patrimoniu. Următoarea etapă o reprezintă **elaborarea planului de conservare**, în care sunt descrise detaliat intervențiile ce urmează a fi operate, materialele utilizate, eventualele dificultăți și soluțiile ce vor fi implementate. Pentru clădirile cu statut de monument istoric, planul urmează a fi examinat și autorizat de specialiști (Comisia Națională a Monumentelor Istorice). Mai trebuie luat în calcul impactul lucrărilor asupra mediului ambiant, fiind necesară o expertiză ecologică.

Urmează **intervenția** propriu-zisă prin care se operează modificări ale edificiului sau doar ale unor componente, cu scopul conservării lor. În funcție de starea actuală a imobilului, se disting câteva tipuri de intervenții:

- **întreținerea** – presupune stabilizarea structurii arhitectonice existente și asigurarea integrității materialelor din care este construită (pentru a nu fi deteriorată, bunăoară, de umezeală sau de alți factori distructivi);

- **reabilitarea** – înlocuirea elementelor distruse cu replici fidele, respectând formele inițiale ale clădirii și ale zonei din care face parte, precum și a tehnologiilor, materialelor utilizate la construcția ei. O normă generală pentru lucrările de reabilitare o constituie principiul intervenției minime. Aceasta presupune păstrarea cât mai multor elemente originare ale

edificiului. Părțile deteriorate, mai întâi de toate, urmează a fi reparate. Dacă acest lucru nu e posibil, ele se înlocuiesc cu replici confecționate astfel încât să se distingă vizual de elementele vechi și, la necesitate, să poată fi înlăturate și înlocuite cu altele. În acest mod, trebuie lăsată posibilitatea de a interveni asupra clădirii în viitor, dispunând de cunoștințe, materiale și tehnologii mai avansate. Elementele noi ale clădirii trebuie să se integreze armonios în clădire (prin forme, stil, cromatică). Este de preferat utilizarea acelorași materiale și tehnologii care s-au folosit la construcția edificiului. În cazul aplicării materialelor de construcție contemporane, ele trebuie să fie compatibile cu cele existente și cu specificul construcțiilor din localitatea respectivă;

- **restaurarea** este un ansamblu de intervenții mai complexe asupra clădirii sau a elementelor sale. Poate include chiar înlăturarea unor elemente constructive, adăugate ulterior, care au alterat caracterul original al clădirii. Scopul restaurării este revenirea la starea inițială a clădirii sau dintr-o etapă ulterioară, considerată reprezentativă.

Cele mai complexe acțiuni ce pot fi efectuate asupra unui monument istoric le constituie lucrările de **reconstrucție** ori **reconstituire**. Acestea nu mai sunt considerate acțiuni de conservare. Se întreprind doar dacă edificiul este distrus parțial sau în întregime. Bisericile de lemn de la Hirîșeni și Gârbova, aflate la Muzeul Satului – Chișinău, din cauza stării lor avansate de degradare, au fost reconstituite.

2. Muzeificarea patrimoniului imobil. Există instituții amplasate în incinta unor clădiri istorice care au fost construite intenționat pentru ele – primării, biserici, universități, muzee. Alte organizații, într-o anumită perioadă, au ocupat un edificiu care, la început, avusese o menire diferită (d.ex., blocul II al Bibliotecii Naționale se află în clădirea fostului Seminar Teologic). Actualii deținători ai clădirilor, în colaborare cu administrația locală și instituțiile de specialitate, sunt responsabili pentru conservarea lor. Sunt însă și monumente istorice care riscă să dispară dacă nu vor fi luate în grija unei instituții cointeresate să-i păstreze integritatea și să o pună în valoare. Este cazul fostelor conace boierești, al unor instalații tehnice (mori de vânt și de apă), al clădirilor industriale etc. În cazul lor, o posibilă soluție ar fi **muzeificarea**, adică transformarea lor în muzee sau folosirea în calitate de obiecte muzeale.

Muzeificarea constituie o modalitate de a evidenția valoarea istorică, artistică și culturală a monumentului, a-l pune la dispoziția savanților și a vizitatorilor. Pot fi muzeificate edificii aparte, ansambluri de monumente, complexe naturale, interiorul unei locuințe, mijloace de transport și alte instalații tehnice. Se disting două tipuri de muzeificare: (1) transformarea monumentului în obiect muzeal și amenajarea spațiului adiacent pentru o expoziție ce ar reflecta

istoria monumentului; (2) adaptarea monumentului pentru scopuri muzeale, creând o expoziție care nu este exclusiv consacrată acestui monument.

În Republica Moldova au fost muzeificate casele în care s-au născut ori au locuit unele personalități culturale – Constantin Stamati, Alexandru Donici, Alexei Mateevici, Alexei Șciusev, Grigore Vieru. Edificiile lor au beneficiat de restaurare, s-au amenajat expoziții consacrate personalităților respective, patrimoniului istoric și etnografic din regiune. Muzeificarea a contribuit astfel la salvarea obiectelor de patrimoniu mobil și imobil, precum și la o mai bună cunoaștere a personalităților și realităților culturale din regiunile respective. Câteva conace boierești sunt gestionate de muzeele naționale, urmând a fi muzeificate: conacul Balioz din s. Ivancea, r. Orhei, vila cu parc de la Mândâc, r. Drochia (filiale ale Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală), conacul familiei Lazo din s. Piatra, r. Orhei (filiala Muzeului Național de Istorie a Moldovei). Între obiectivele muzeificate, în ultimul deceniu, se numără Mănăstirea rupestră Horodiște (în prezent, numită Țâpova). Trecerea edificiilor sub egida unor muzee e un pas necesar pentru a le asigura securitatea și, ulterior, valorificarea pe plan cultural. Totuși, restaurarea clădirilor și amenajarea spațiilor expoziționale solicită eforturi umane, investiții considerabile care depășesc posibilitățile instituțiilor bugetare. Din acest motiv, restaurarea edificiilor și deschiderea unor muzee accesibile publicului se tergiversează ani la rând. Concomitent, rămân multe conace boierești și alte imobile de patrimoniu care nu sunt muzeificate și dispar treptat.

3. Crearea parcurilor arheologice reprezintă o altă modalitate de a salva patrimoniul imobil, utilizată în unele țări. Un parc arheologic constă din câteva componente: un sit având vestigii la suprafața și în adâncul solului; o zonă amenajată pentru a proteja vestigiile și a permite interpretarea lor pentru public; o zonă de acces al vizitatorilor. În acest mod pot fi conservate *in situ*, adică pe locurile unde s-au descoperit, vestigiile unor clădiri, așezări, fortificații, necropole, biserici, construcții industriale. Muzeificarea monumentelor arheologice presupune asigurarea integrității vestigiilor păstrate până în prezent, eventuala reconstrucție a unor elemente dispărute (d.ex., ridicarea unui zid din care a rămas doar temelia), amenajarea unei expoziții permanente. Fiind un muzeu în aer liber, parcul arheologic permite a proteja și a prezenta publicului deopotrivă patrimoniul cultural și natural. Parcuri arheologice au fost amenajate pe locul orașelor romane Herculaneum și Pompei (Italia), a Forumului roman din Roma, în situl unde s-au descoperit rămășițele omului de Neanderthal (or Mettmann, Germania) etc.

În 2015, în orașul Salalah (Oman) a avut loc prima conferință internațională, sub egida ICOMOS, consacrată parcurilor și siturilor arheologice. Reieșind din experiența acumulată de

diferite țări, participanții au adoptat o recomandare privind gestionarea unor atare parcuri. Parcul arheologic, se menționează în recomandare, e o modalitate de a face legătura între cercetarea științifică și public. El reprezintă o sursă de educație și recreere pentru vizitatori. Pentru a funcționa este necesară asigurarea protecției vestigiilor, dar și a vizitatorilor parcului. În cadrul sitului trebuie prezentate documentări ale acțiunilor de excavare și conservare ale vestigiilor. Orice element reconstituit trebuie să se distingă clar de vestigiile originale, iar reconstituirea să fie reversibilă (să poată fi înlăturată oricând). Gestionarii parcului trebuie să aibă grijă, concomitent, de mediul natural și să coopereze cu comunitatea locală. Este important ca activitățile desfășurate în vecinătate să nu afecteze parcul arheologic, iar locuitorii să primească beneficii sociale și economice, pentru a fi cointeresați în protejarea parcului.

Conservarea *in situ* este o necesitate imperioasă și în Republica Moldova, pe teritoriul căreia se află câteva mii de situri arheologice. Lipsa acțiunilor de conservare, la momentul potrivit, poate avea consecințe dezastruoase. Un exemplu elocvent, în acest sens, îl constituie Rezervația cultural-naturală „Orheiul Vechi”. Săpăturile arheologice au demarat aici în anii 1946-1947, durând câteva decenii. Cercetătorii au descoperit un bogat material arheologic, ce documentează activitatea umană începând din epoca pietrei până în cea modernă. Deoarece nu au fost conservate după excavare, multe vestigii s-au deteriorat grav sau chiar au dispărut (o parte din zidul unei cetăți geto-dace, podeaua băii orientale, temeliile clădirilor medievale etc.). La factorii distructivi s-au mai adăugat lucrările agricole, extracția pietrei, pietrișului și a lutului, construcția șoselei spre satul Butuceni. Puținele lucrări de restaurare și conservare, realizate în anii 70-80 ai secolului trecut, s-au dovedit a fi necalitative, inclusiv din lipsă de restauratori calificați. În consecință, s-a pierdut irecuperabil un important patrimoniu arheologic.

Între anii 2009-2010, cu sprijinul SUA, au fost realizate lucrări de conservare *in situ* și restaurare la temelia băii orientale din sec. XIV. Lucrări similare sunt necesare și pentru alte monumente din regiune – cetatea medievală, caravanseraiul, moscheea, biserica ș.a. Multe dintre vestigiile excavate au fost din nou acoperite cu pământ, fapt care nu permite valorificarea lor în scopuri educaționale sau de recreere. Acestea și alte neajunsuri au fost sesizate de reprezentanții UNESCO, în cadrul evaluării dosarului de înscriere a *Peisajului arheologic Orheiul Vechi* în *Lista patrimoniului mondial*. În pofida valorii științifice majore a vestigiilor descoperite, înscrierea Orheiului Vechi în lista menționată a eșuat. Conservarea patrimoniului cultural și dezvoltarea turismului în această regiune rămâne a fi o problemă actuală.

Bibliografie recomandată:

Ghid pentru intervenții asupra clădirilor istorice din Chișinău. Ediție coordonată de D. Efremov. Chișinău: Urban Lab, 2020, p. 9-42. Disponibil online: https://mc.gov.md/sites/default/files/ghid_chisinau_15.12_web.pdf

E. Ploșniță. *Muzeu. Muzeificarea patrimoniului imobil.* Chișinău: Tyragetia, 2021, p. 131-147, 156-160.

www.savechisinau.wordpress.com

Temă pentru lucru individual:

Identificați o clădire istorică aflată în proces de degradare. Alcătuiți o listă de acțiuni ce pot fi întreprinse pentru a o reabilita și a o valorifica în beneficiul societății. Realizați câteva fotografii ale clădirii și ale elementelor sale constitutive.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Lucrări generale despre patrimoniul cultural

1. Audrerie, D. *La notion et la protection du patrimoine.* Paris: PUF, 1997. Disponibil parțial online: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k48085606/f7.item.texteImage>
2. Babelon, J.-P., Chastel, A. *La notion de patrimoine.* Paris: Liana Levi, 1994.
3. Choay, F. *Alegoria patrimoniului.* București: Editura Simetria, 1998. Disponibil online: https://www.academia.edu/7756577/Fran%C3%A7oise_Choay_Alegoria_Patrimoniului
4. Lazea, A. *Pentru o antropologie a patrimoniului și patrimonializării. Perspective asupra monumentelor istorice în România.* Iași: Lumen, 2012.

5. Lowenthal, D. *The Past is a foreign Country - revisited*. Cambridge University Press, 2015 (trad. rom.: Lowenthal, D. *Trecutul e o țară străină*. București: Editura Curtea Veche, 2002).

6. Lowenthal, D. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press, 2009.

7. Mihalache, A. *Pentru o istorie culturală a ideii de patrimoniu*. În: *Xenopoliana*, anul XI, 2003, nr. 3-4, p. 158-179. Disponibil online: http://adxenopol.academiaromana-is.ro/xenopolitana/xeno_03_34/xeno_03_34_12.pdf

8. Mihalache, A. *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2014.

9. Opriș, I. *Colecționism, muzeologizare, patrimonializare*. București: Editura Oscar Print, 2013. Disponibil online: <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=4560-colectionism-muzeologizare-patrimonializare-muzeul-national-de-istorie-a-romaniei-muzeul-viticulturii-si-pomiculturii-golesti-centrul-national-de--ii-2013>

10. Opriș, I. *Ocrotirea patrimoniului cultural. Tradiții, destin, valoare*. București: Editura Meridiane, 1986. Disponibil online: <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=4384-ocrotirea-patrimoniului-cultural--1986>

11. Opriș, I. ș.a. *Ghid de bune practici în protejarea și promovarea patrimoniului cultural rural*. București: Institutul Național al Patrimoniului, 2012. Disponibil online: <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=3996-ghid-de-bune-practici-in-protejarea-si-promovarea-patrimoniului-cultural-rural-institutul-national-al-patrimoniului--2012>

12. Ploșniță, E., Ursu, M. *Enciclopedia muzeologiei din Republica Moldova*. Chișinău: Tyragetia, 2011.

13. Tilden, F. *Interpreting our Heritage*. 3d ed. University of North Carolina Press, 1977.

14. Чепайтене, Р. *Культурное наследие в глобальном мире*. Вильнюс: Европейский Гуманитарный Университет, Институт Истории Литвы, 2010.

Sinteze, monografii și articole despre patrimoniul cultural al Republicii Moldova

15. Bălan, P. *Icoana sufletului nostru*. Chișinău: Hyperion, 1992.

16. Bălan, P. *Rugă pentru Neam. Artă moldovenească din secolele XIV-XX*. Chișinău, 2015.

17. Bâzgu, E. *Arhitectura tradițională – memorie identitară*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2018.

18. Bâzgu, E., Ursu, M. *Arhitectura vernaculară în piatră*. Chișinău: Știința, 2009.

19. Boda, Gh. *Perspective și interpretări ale patrimoniului în secolele XX-XXI*. Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 2018.
20. Brihuneț, M. *Cimitirele Ortodoxe din Republica Moldova. Istorie. Arhitectură. Sculptură (sec. al XVIII-lea – prima jumătate a sec. al XIX-lea)*. Chișinău: Cartdidact, 2019.
21. Buzilă, V. *Arta tradițională din Republica Moldova*. Chișinău: Cartier, 2018.
22. *Cartea neagră a patrimoniului cultural al municipiului Chișinău*. Coord.: I. Ștefăniță. Chișinău: Continental Grup, 2010.
23. *Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea. Repertoriul monumentelor de arhitectură*. / T. Nesterov, B. Gangal ș.a. Chișinău: Editura ARC, 2009.
24. *Chișinău. Enciclopedie*. Editor: I. Colesnic. Chișinău: Editura Museum, 1997.
25. Ciobanu, C. *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Căușeni*. Chișinău: Știința, 1997.
26. Ciocanu, S. *Orașul Chișinău. Începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolele XV-XIX)*. Chișinău: Lexon-Prim, 2017.
27. Colesnic, I. *În culisele istoriei*. Chișinău: Cultura, 2015.
28. Florea, V. *Istoria artei românești veche și medievală*. Chișinău: Hyperion, 1991.
29. Gheorghită, C. *Valențele arhitecturii populare (suport de curs la Etnografie)*. Chișinău: S.n., 2016.
30. *Ghid pentru intervenții asupra clădirilor istorice din Chișinău*. Ediție coordonată de D. Efremov. Chișinău: Urban Lab, 2020.
31. Ghimpu, V. *Biserici și mănăstiri medievale din Basarabia*. Chișinău: Tyragetia, 2000.
32. Hâncu, I. *Străvechi monumente din Republica Moldova*. Chișinău: Editura ARC, 1996.
33. Hâncu, I. *Vetre strămoșești din Republica Moldova*. Chișinău: Știința, 2003.
34. Hulubaș, A. *Arhitectura țărănească din Moldova*. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2020.
35. *Identitățile Chișinăului*. Edițiile I-VI. Chișinău: Pontos, 2012-2020.
36. *Identitățile Chișinăului. Arheologia urbană*. Chișinău: S.n., 2022.
37. Iorga, N. *Ce este un monument istoric*. Vălenii-de-Munte: Tipografia „Neamul românesc”, 1915.
38. *Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică (până în sec. V)*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2010.
39. Malcoci, V. *Structuri și semnificații mitofolclorice în arhitectura populară din Republica Moldova*. Chișinău: Epigraf, 2021.

40. *Monumente de istorie și cultură din Republica Moldova*. Chișinău: Știința, 1994.
41. Nesterov, T. *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*. Chișinău: Epigraf, 2003.
42. Onica, D. *Peisajul cultural rural din Republica Moldova*. București: Editura Etnologica, 2017.
43. *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova: de la realitate la necesitate*. Coord.: I. Ștefăniță. Chișinău: Continental Grup, 2011.
44. Ploșniță, E. *Concepte muzeografice cu profil de istorie: retrospectivă și perspectivă*. Chișinău: Tyragetia, 2008.
45. *Poliptic moldav. Artă moldovenească din veacurile XIV-XIX / Alcăt. P. Balan, P. Druc*. Chișinău: Timpul, 1985.
46. Postică, Gh. (coord.). *Peisajul cultural Orheiul Vechi*. Chișinău: CEP USM, 2010.
47. *Protecția juridică a patrimoniului arheologic în Republica Moldova. Culegere de acte normative și convenții internaționale*. Coord.: S. Musteață. Chișinău: Editura Ruxanda, 2010.
48. *Republica Moldova. Ediție enciclopedică*. Chișinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2009.
49. Rusanovschi, I. *Războiul monumentelor. Soarta monumentelor din Basarabia, Bucovina de Nord, Transnistria din perioada 1918-1944*. Chișinău: Cu Drag, 2018.
50. Staviță, T., Ciobanu, C.I. *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova*. Chișinău: Editura ARC, 1999; ediția a II-a, 2014.
51. Stoica, G., Petrescu, P. *Dicționar de artă populară*. București: Editura Enciclopedică, 1997.
52. Șlapac, M. *Arta urbanismului în Republica Moldova*. Chișinău: S.n., 2008.
53. Șlapac, M. *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*. Chișinău: Editura ARC, 2004.
54. Бубис, И. М. *Зодчие Бернардацци*. Кишинэу, Louisville: Полиграфкомбинат, 1997.
55. Гросул-Войцеховская, Н.В. *Архитектор В.А. Войцеховский: замыслы и воплощения (1909-1977)*. Москва: ЦНИ «Актуальная история»; АИРО-XXI, 2021.

Surse Internet:

www.airmc.wordpress.com

www.cimec.ro

www.icomos.org

www.monument.sit.md

www.oldchisinau.com

www.orasulmeuchisinau.wordpress.com

www.orheiulvechi.com

www.ticcih.org

www.whc.unesco.org

ILUSTRĂȚII

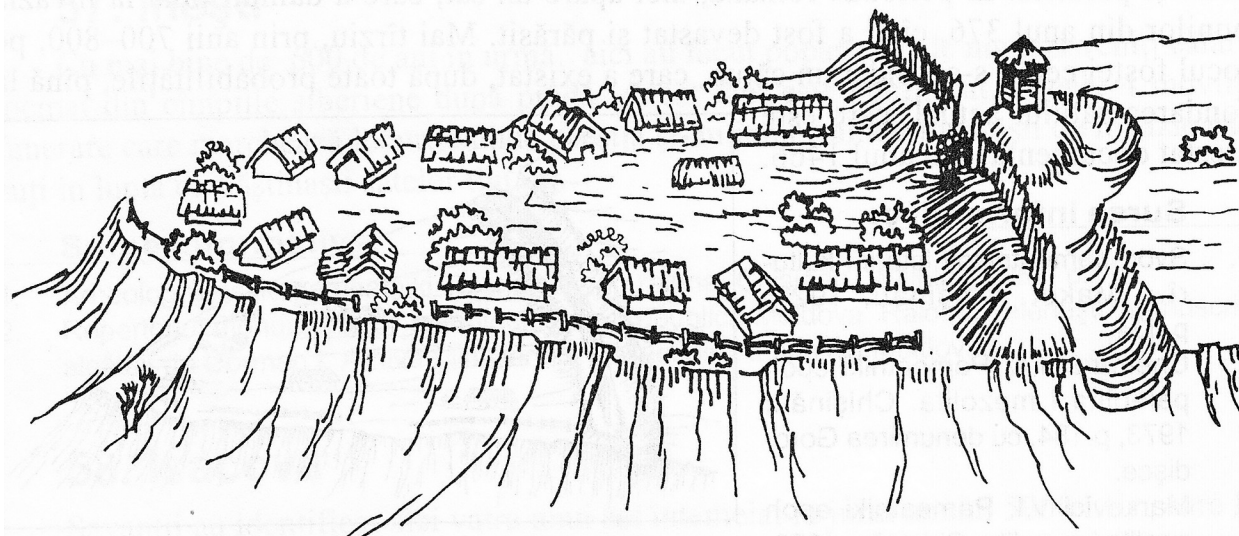

Fig. 1. Cetățuie din sec. IV-III î.Hr., s. Glinjeni, r. Șoldănești. Reconstrucție grafică
(după I. Hâncu. *Vetre strămoșești din Republica Moldova*. Chișinău, 2003, p. 295)

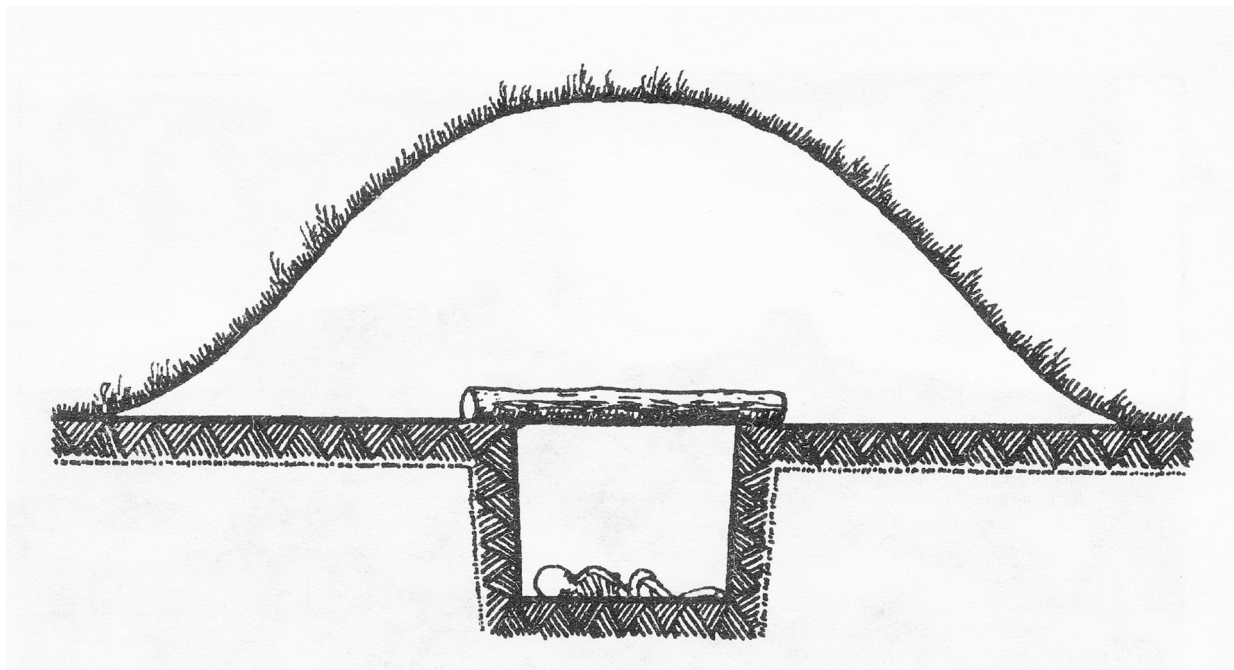

Fig. 2. Movilă funerară cu înmormântare în groapă simplă.

(după I. Gh. Hâncu. *Străvechi monumente din Republica Moldova*. Chișinău, 1996, p. 64)

Fig. 3. Cetatea Soroca.

**Fig. 4. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din s. Gârbova, r. Ocnîța.
Muzeul Satului – Chișinău.**

**Fig. 5. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din s. Hirișeni, r. Telenești.
Muzeul Satului – Chișinău.**

Fig. 6. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din or. Căușeni.

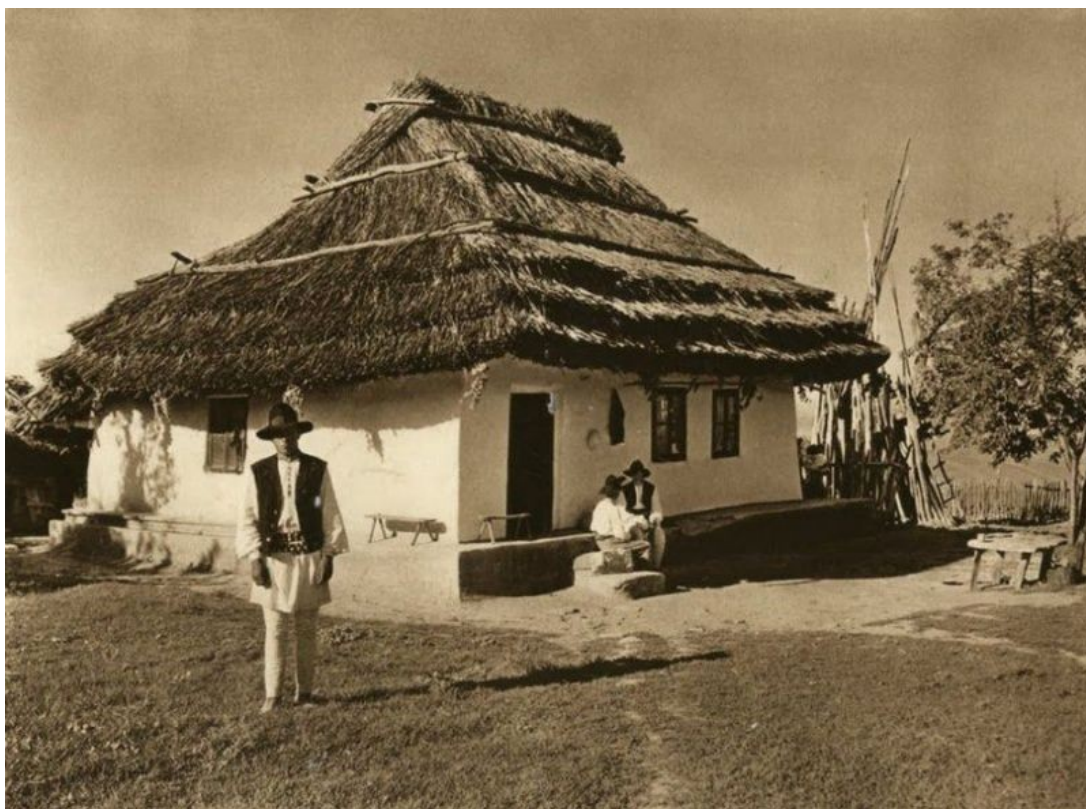

Fig. 7. Casă cu prispă, jud. Hotin, perioada interbelică.

(după K. Hielscher. *Roumanie. Son paysage, ses monuments, son peuple*. Paris, Leipzig, 1933, p. 115)

Fig. 8. Casă tradițională din satul Ignăței, jud. Orhei (1936).

(după www.digibuc.ro)

Fig. 9. Casă tradițională de Orhei, s. Butuceni (Foto: S. Lazăr).
(după www.orheiulvechi.com)

Fig. 10. Casă tradițională din s. Olănești, jud. Cetatea Albă (1936).

(după www.digibuc.ro)

Fig. 11. Poartă din s. Horodiște, r. Călărași (Foto: V. Buzilă).

Fig. 12. Fronton de casă, raionul Cahul.

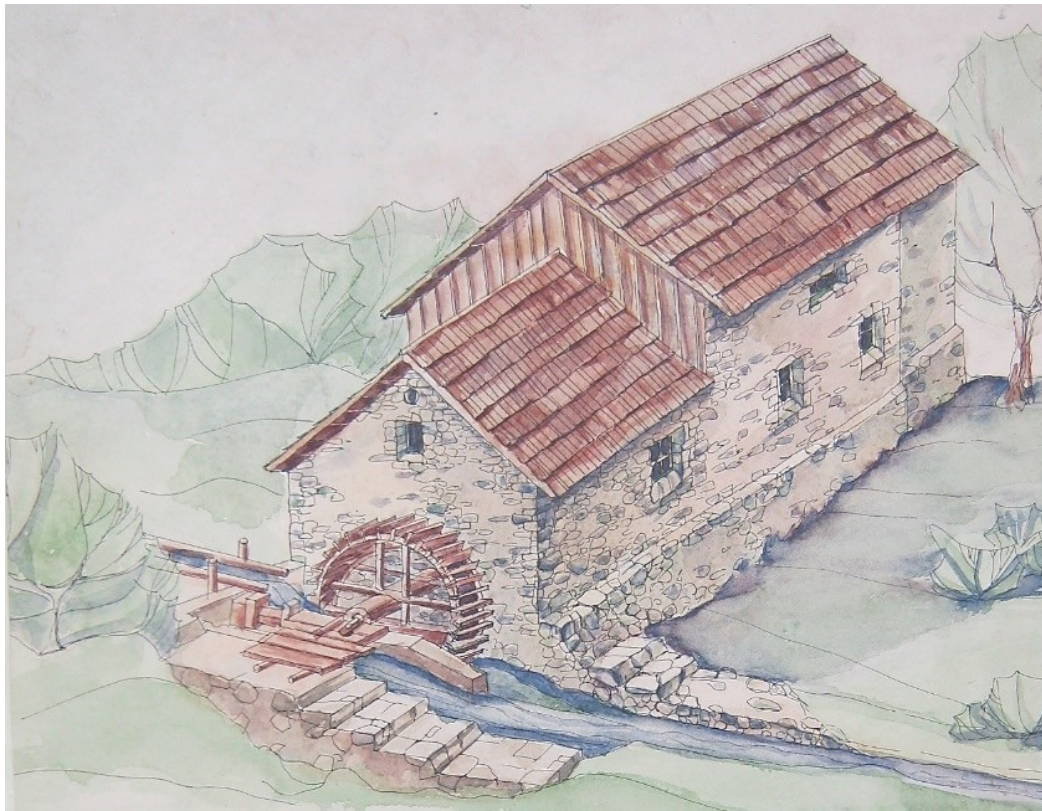

Fig. 13. Moară hidraulică staționară, s. Duruitoarea, r. Edineț (reconstituire).

Arhiva Muzeului Satului, Chișinău.

Fig. 14. Moară de vânt, cu pivot, s. Gangura, r. Ialoveni.
Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală.

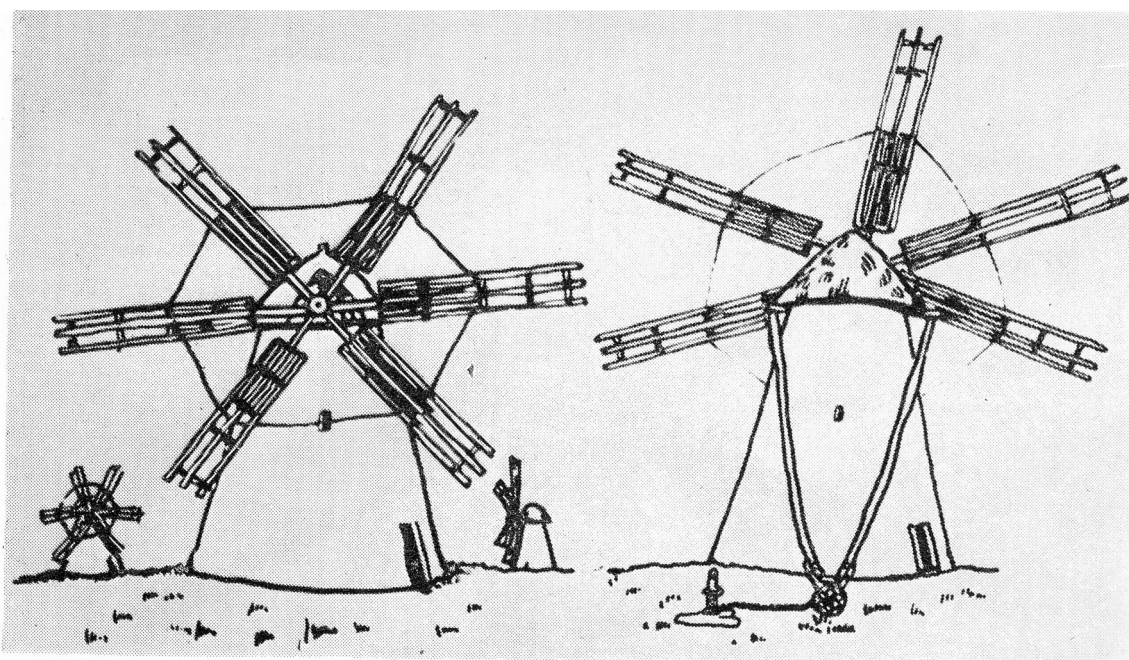

Fig. 15. Moară de vânt căciulată, s. Cernoleuca, r. Dondușeni.
(după E.C. Stanču. *Традиционные крестьянские промыслы Молдавии в XIX – начале XX в.* Кишинев, 1978, рис. 20)

Fig. 16. Moară hidraulică și vâltoare.
Muzeul Național al Satului „D. Gusti”, București.

Fig. 17. Fântâni cu cumpână. Chișinău, sfârșitul sec. al XIX-lea.
(după П. Кондрацкий. *Виды Кишинева и его окрестностях*; From The New York Public Library)

Fig. 18. Fântână cu scripete.

(după K. Hielscher. *Roumanie. Son paysage, ses monuments, son peuple.* Paris, Leipzig, 1933, p. 54)

Fig. 19. Primăria mun. Chișinău. Intrarea și detalii de fațadă.

Fig. 20. Gimnaziul de băieți nr. 3, Chișinău, în anii 1912-1915.

(imagine din colecția Muzeului de Istorie a Moldovei, Iași, preluată de pe www.mvu.ro)

Fig. 21. Vilă urbană din perioada interbelică. Chișinău, str. M. Kogălniceanu 69.

Fig. 22. Vila Karcevsky (1901), arhitect A.S. Șciusev, Chișinău, str. A. Bernardazzi 97.

Fig. 23. Conacul boieresc din s. Țaul, r. Dondușeni (sursa: Wikipedia).

Fig. 24. *Turnul de apă al conacului din s. Țaul, r. Dondușeni (sursa: Wikipedia).*

Fig. 25. *Catedrala „Nașterea Domnului”, Chișinău (vedere din 2020).*

Fig. 26. Biserica „Sfântul Mare Mucenic Pantelimon”, Chişinău.

Fig. 27. Lepede funerară (1820). Fotografie din arhiva Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală.

Fig. 28. Crucea lui Iacov Ciornenco (1552), s. Gordinești, r. Edineț. Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală.

Fig. 29. Monumentul celor Trei Martiri: A. Mateevici, S. Murafa, A. Hodorogea (reconstituit în 2016), Chișinău.

Fig. 30. Turnul de apă cu foișor de foc, Chișinău.

Fig. 31. Vilă urbană (1930) cu ferestre termopan și pereți acoperiți cu pietriș.

Fig. 32. Un bloc multietaajat alături de vila urbană (înc. sec. XX) a lui Vladimir Herța.